

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM

146891

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
1, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
of the Facsimils being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

	Rs.	1	4
* Advaita Brahmasiddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ...	...	1	14
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	...	5	10
* Anu Purāna, Fasc. 6-14 @ /10/ each ...	...	14	6
Aparāya Brahmanā, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	...	2	0
Aparāya Lechana, ...	...	2	8
* Anu Chāhāya, Fasc. 2-5 @ /10/ each ...	...	1	0
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1 @ 1/- ...	...	3	12
Astādhyañī Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	...	1	4
* Atharvaṅg Upaniṣad, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	...	0	10
Atmatattvavivēka, Fasc. 1 @ /10/ each ...	...	3	2
Ayāvadāyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	...	15	0
Ayodhya Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/- each ...	...	1	14
Bāhva Bhāṣā, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. 2, Fasc. 1 @ /10/ each ...	...	3	12
Brahmāyana's Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	...	3	2
* Bhāmatī, Fasc. 4-5 @ /10/ each ...	...	4	6
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10/ each ...	...	2	0
Brahmāya-tā'ra-angraha ...	...	2	8
Bṛhadāraṇya Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	...	3	12
Bṛhadherma Purāna Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	...	3	2
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	...	1	14
Cri Caitanyā Charitā, Fasc. 1-3 ...	...	1	4
Catāharyāni, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	...	8	0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each ...	...	14	6
Catapatha Brāhmanā, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 6, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	...	3	2
Ditto — Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	...	3	2
Ditto — Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/ ...	...	8	12
Catasāhārikā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc. 1-14 @ /10/ each ..	...	36	14
* Caturvarga Chintāmani, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	...	2	8
Ditto — Vol. 4, Fasc. 7-8, @ 1/1/ each ...	...	1	4
Ditto — Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/ ...	...	8	12
Chāloka-vartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each ...	...	3	12
* Śrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 1-17 @ /10/ each ...	...	10	0
Ditto — Ānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each ...	...	1	14
Cri Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	...	1	4
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	...	4	6
Gadadhara Paddhati Kāśātra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	...	3	2
Ditto — Āchāra-kāraḥ Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	...	3	2
Gobhiliya Grihya Sūtra, Vol. I @ /10/ each ...	...	2	8
Ditto — Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/1/ each ...	...	2	0
Ditto — (Appendix) Gobhila Parisista ...	...	0	10
Ditto — Grihya Sangraha ...	...	1	14
Haralata ...	...	1	4
Karmapradīpī, Fasc. I ...	...	4	6
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	...	4	8
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	...	17	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each ...	...	4	6
* Kūrma Purāna, Fasc. 8-9 @ /10/ each ...	...	3	0
Lalita-Vīrtana, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	...	6	14
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	...	19	6
Mahā-bhāgya-pradīpodyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each ...	...	1	4
Ditto — Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4 ...	...	1	14
Manuṭikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	...	9	0
Mārkandēya Purāna, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each ...	...		

15

146891

अस्म्याहो अङ् वच्चिराय अकडोम् जोषं चिरं कु प्रगे,
 साचि द्राक् परमं नृषा खलु वरं ह्यः सुष्ठु दिव्या चिरात् ।
 नीचैरौषदये विहा यदि मनागर्वागभीक्ष्णं पृथक्
 तूष्णीमा सपदि प्रसह्य भटिति प्याङ्ङ् सद्यः कृते ॥
 अञ्जसा ननु च प्राध्वं युगपद्वत सम्प्रति ।
 उच्चैरस्तं सनात्प्रातः समन्ताद् बलवन्मुहुः ॥
 प्रागन्तः साम्प्रतं स्थाने विष्वक् प्रभृति किङ्किल ।
 चिररात्राय धिङ्मङ्ङु चिरस्य हो ऋते शुभम् ॥
 अद्वा ऋधुगमाङ्गाय हिरुक् स्युः कुत-आदयः ।
 तसन्ताद्यास्तथा प्रोक्ताः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥ (१)

कुत-आदयः कुतः-क्व-कुहेत्यादि सूत्रे ये निपातितास्ते ।

तसन्ताद्याः तस् न दा हिं दानीं एद्युस् स्तात् एन आ
 आहि आत् अस् एतदन्ताः । खरादिपठितानां वाचकत्वं,

(१) कारिकोक्ता अव्ययशब्दाः—

खर्, नक्तम्, समया, वृथा, व, निकषा, सासि, स्वयम्, निःपसम्, म्मि, प्रादुस्, अतोव, भोस्, इव, सना, प्रायस्, शनैस्, इःपसम्, कम्, कामम्, ननु, गम्, दिवा, किल, तिरस्, मिथ्या, मिथस्, स्वस्, पुनर्, सायस्, नाप, चिरस्, चिरेण, सहसा, दोषा, विना, उपा, वहिस्, अस्मि, आहो, अट्, अ, वत्, चिराय, अकट्, ओस्, जोषस्, चिरस्, कु, प्रगे, साचि, द्राक्, परमस्, नृषा, खलु, वरस्, ह्यम्, सुष्ठु, दिव्या, चिरात्, नीचैस्, देपत्, अये, विहा, यदि, मनाक् अर्वाक, अर्भात्ताम्, पृथक्, तूष्णीस्, आ, सपदि, प्रसह्य, भटिति, प्याट्, अङ्, सद्यस्, कृते, अङ्गसा, ननु, च, प्राध्वस्, युगपत्, वत, सम्प्रति, उच्चैस्, अस्तम्, सनात्, प्रातर, समन्ताद्-बलवत्, मुहुः, प्राक्, अन्तर, साम्प्रतम्, स्थाने, विष्वक्, प्रभृति, किङ्किल, चिर-रात्राय, धिक्, मङ्ङु, चिरस्य, हो, ऋते, शुभम्, अद्वा, अधुक्, असा, अङ्ग-हिरुक्, कुत-आदयः, तसन्ताद्याः ।

६६ । हसोऽनन्तरः स्यः ।

(हसः १।, अनन्तरः १।, स्यः १।) ।

अचानन्तरितो हसः स्य-संज्ञः स्यात् ।

६७ । यूत् स्त्रीव दी ।

(यूत् ।१।, स्त्री ।१।, एव ।१।, दी ।१।) ।

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दीसंज्ञः स्यात् ।

चादीनां द्योतकत्वम्, अतएव चादि-स्वराद्योः पृथगुक्तिः । स्वरादि-
राक्षतिगणः । व्यं अव्ययमिति परे ।

६६ । हसः । नास्यन्तरं यस्य सः । अचानन्तरित इति-
अर्थादचेति लभ्यते, अनन्तरितः अव्यवहित इत्यर्थः । स्यः,
संयोग इति परे ।

६७ । यूत् । ईश्व उश्च तौ, ताभ्यां तमितं करोति, तेन
ईदूच्च लभ्यते । येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह ईदूदन्त इति ।
एव शब्देनास्त्रीलिङ्गं व्यवच्छिद्यते (१) तेन (२) सेनान्ये स्त्रियै
इत्यादौ न स्यात् । बहुप्रेयस्यै कृष्णाय अतिलक्ष्मणां राक्षि इति
अवयवस्त्रीत्वात् (३) सिद्धमिति भाष्यम् । अन्यकृन्तते तु बहु-
प्रेयस्ये अतिलक्ष्मी इति । दी, नदीति परे ।

(१) अस्त्रीलिङ्गं नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नं व्यवच्छिद्यते निराक्रियते । नित्यस्त्री-
लिङ्गशब्दस्तु “यस्मिन्नर्थे यद्रूपेण स्त्रीलिङ्गशब्दस्त्वस्मिन्नेवार्थे तद्रूपेणैव यदि लिङ्गा-
न्तरं न भजति तदा नित्यस्त्रीलिङ्गः । तेन गौरशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि गौरीशब्दस्य
नित्यस्त्रीलिङ्गत्व”मिति दुर्गादासः ।

(२) तेन— सेनानोशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नत्वेन ।

(३) अवयवस्त्रीत्वात् अवयवस्य प्रेयसीशब्दस्य लक्ष्मीशब्दस्य च नित्यस्त्रीलिङ्गः

६८ । नास्त्रीयुवः । (न ।१।, अस्त्री ।१।, इयुवः ६।) ।

इयुवस्थानावीदूतो दीसंज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री ।

६९ । वामि । (वा ।१।, आमि ७) ।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञो वा स्यादामि परे, न तु स्त्री ।

१०० । स्त्री युञ्च ङिति ।

(स्त्री ।१।, युत् ।१।, च ।१।, ङिति ७) ।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः स्याद्वा
ङिति परे, न तु स्त्री ।

६८ । नास्त्री । यूदित्यनुवर्त्तते । न स्त्री अस्त्री । इयुव-
स्थानाविति,—स्थानमस्ति ययोस्त्री, अर्श-आदित्वादः, स्थानौ ;
इयुवोः स्थानौ इयुवस्थानौ, ईदूतावित्यस्य विशेषणम् । एतेन
दीसंज्ञानिषेधात् हेःश्रीः श्रियम् श्रिय इत्यादौ ध्यम्शसादेर्लोपो न
स्यात् । अस्त्रीति किं—हे स्त्रि स्त्रीम् स्त्रीरित्यादि ।

६९ । वामि । इयुव ईदूदन्तोऽस्त्री चेत्यनुवर्त्तते । अस्त्री-
त्युक्तेः स्त्रीणामिति नित्यम् ।

१०० । स्त्री । चकारान्नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूदन्तोऽस्त्री
चेत्यनुवर्त्तते, इह पुनः स्त्रीग्रहणं पाक्षिकस्त्रीलिङ्गस्य इदुदन्त-
स्यापि प्राप्त्यर्थम् । तेन मत्वै मंतये धेन्वै धेनवे सुमत्वै सुमतये

त्वात् । अत्र दुर्गादासः—‘भाष्यकार-क्रमदीश्वरौ तु प्राक्प्राप्ता नदीसंज्ञा यथात्
पुंस्त्वयोगेऽपि न निवर्त्तत इति मन्यमानौ हे अतिलच्छि विप्र, हे वल्लभेयसि
दश, अतिलच्छप्रै विप्राय धनं देहि, अतिलच्छप्रै राज्ञे स्वस्तीत्युदाहरत’ इति ।

१०१ । अघ्यच्ताच्चेप् पिः ।

(अघ्यच्ताच्चेप् ।१, पिः १।) ।

धिवर्जस्यादेरच् तसंज्ञावच्यकारावीप् च एते पि-संज्ञाः स्युः ।

१०२ । संख्यावड् डत्यतु-बहु-गणा नेपि ।

(संख्यावत् ।१, डति-अतु-बहु-गणाः १।।, न ।१, द्वेपि ७।) ।

डत्यतु-बहु-गणानां सङ्घ्रावत् कार्यं स्यात् नत्वीपि ।

सुधेनै सुधेनवे इत्यादि । इयुवस्थानयोरीदूतोस्तु नित्यस्त्रीलिङ्ग-योरेव, तेन सुश्रिये स्त्रियै इत्यादौ न स्यात् । इयुव ईदूतोरपि पुं-भिन्नान्यदार्थे भूरिश्रियै भूरिश्रिये भूरिभ्रुवै भूरिभ्रुवे स्त्रियै, भूरि-श्रीणां भूरिश्रियां भूरिभ्रूणां भूरिभ्रुवां स्त्रीणामित्यादौ दीसंज्ञेति केचित् । वाशब्दस्य व्यवस्थया विगत इर्याभ्यस्ता वीः पश्य इत्यादौ शसि दीसंज्ञा, न तु डिति, तेन विगत इर्यस्यास्तस्यै व्ये ।

१०१ । अघ्यच् । नधि-रधिस्तस्याच् अघ्यच्, अच्च यश्च तौ अच्यौ, तौ च तौ अच्यौ चेति ताच्यौ, अघ्यच्च ताच्यौ च ईप् च तत् । नज्युक्तवज्रायादाह (१) धिवर्जस्यादेरिति ।

१०२ । संख्या । संख्या इव संख्यावत्, डतीति त-त्यान्तस्य (२) ग्रहणं, तेन पतिरित्यस्य न ग्रहणम् (३) । अतुशब्देनात्व-न्तस्य ग्रहणम् । बहुगणी प्रचुरार्थौ । एतेषां संख्यातिदेशः कतिशः

(१) नज्युक्तवज्रायात्—निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति न्यायादित्यर्थः ।

(२) तत्यान्तस्य तद्धित डतिप्रत्ययान्तस्य ।

(३) पतिशब्दस्य औणादिक ऋड् डतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वात् ।

अजन्तपुंलिङ्ग-शब्दः ।

राम-स् इति स्थिते—

१०३ । स्तोर्विः फे । (स्तोः ६॥, विः ११, फे ७) ।

सकाररेफयोर्विः स्यात् फे परे । रामः ।

श्रीजसोः सन्धिः । रामौ रामाः ।

यतिशः यावच्छः तावच्छः बहुशः गणशः इत्यादिसिद्धार्थः ।
इपीति विषयज्ञी, तत्र निषेधात् यावती बह्वीत्यादि ।

इति श्रीरामतर्कवागीशकृता संज्ञापादटिप्पणी समाप्ता ।

१०३ । स्तोः । स च र च तत् स्त, सयुक्तोर स्त, स्तच स्तच
तौ तयोः स्तोः ; तथाच सकारस्य रेफस्य सकाररेफस्य च विरि-
त्यर्थः । तेन रामः गीः चतुरो वारान् भुङ्क्ते चतुरित्यादि ।
अतएव ग्रन्थकृता रात्स्येति सूत्रं न कृतम् (१) । श्रीजसोः
सन्धिरिति त्रिर्घावित्यर्थः ।

(१) रात्स्य—(८ । २ । २४) रेफात् संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्येति
पाणिनीये । सूत्रवर्द्धित्वे रित्यस्य टीकायां “चतुरिति चतुर शब्दात् सच उचावितौ
चतुर्षु इति स्थिते स्तोर्विः फे इति द्विवचननिर्देशात् एकशेषाद्वा रेफसकारयोः
स्थाने एकएव विरित्युक्तं तर्कवागीशेन ।

अत्र दुर्गादासस्तु चतुरोवारान् इत्यर्थे चतुरशब्दात् सचि कृते रेफस्य विसर्गे
शसि शस् इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सचि परे नित्यं विसर्गस्य सकारे
स्यादेः सोलोप इति सस्य लोपे सचः सस्य विसर्गे चतुरित्याह ।

१०४ । स्वदीभ्यां ध्यम्गसादेर्लोपः ।

(स्वदीभ्यां ५॥, धि-अम्-गसादेः ६।, लोपः १।) ।

स्वात् दीसंज्ञकाच्च परस्य धेरम्गसादेश्च लोपः स्यात् ।

हे राम रामं रामी ।

१०४ । स्वदी । स्वश्च दी च ते ताभ्यां, अम्च गश्च तौ, तयोरादिः अम्गसादिः, धिश्च अम्गसादिश्च तत्तस्य, पुंस्त्वंःसौत्वत्वात् । धातारं पितरमित्यादी तु विप्रतिषेधे परं कार्यमिति(१) न्यायादादी त्रिणू । ननु अम्च गश्च तौ, तयोरः अम्गसः, धिश्च अम्गसश्च तयोर्लोपः ध्यम्गसलोपः इति कृते सिद्धे आदिशब्दस्य ग्रहणं, क्वचिदन्यतोऽपि धिलोपार्थं, तेन गन्धर्व्ववाचि-ते-शब्दस्य धी हे ते, तथा महान् इः कामो यस्य स तस्य धी हे महे, वैजधीः क्विप् ऊः महानूर्यस्य स तस्य धी हे महो इत्यादी एङोऽपि धिलोपः । हे भोः हे भगोः हे अघोः इत्यत्र कथं न धिलोप इति, अभोभगोऽघोभ्य इत्यादिज्ञापकात् (२) ।

मातृकस्य मातः पुत्रे मातृस्तुती धौ ।

महाकुलसम्भूताया मातृस्तुत्यापत्यस्यापि स्तुतिर्मातृस्तुतिस्तस्यां गम्यमानायां मातृकस्य मातः स्याद्धौ परे पुत्रे वाचे । हे गार्गी-मात हे वात्सीमात पुत्र धन्योऽसि । पुत्रे किं—गार्गीमातृके कन्ये

(१) तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यादित्येतत्पाणिनिस्त्वस्य वृत्तिः (१।४।२)

(२) अभोभगोऽघोभ्य इत्यत्र विसर्गलोपविधानात् ।

१०५ । शस्नामि घः । (शस्नामि ७, घः १) ।

शसि नामि च परे स्वस्य घः स्यात् ।

धन्यामि । सुतो किं—दासीमाहक पुत्र । माताशब्दद्वारैव सिद्धे
गार्गीमाहक इत्यनिष्टनिवारणार्थमिदम् ।

१०५ । शस् । नुमो नयुक्त आम् नाम्, गमकत्वात्(१) सः ।
शस् च नाम् च तत्तस्मिन् । दीसंज्ञस्य स्वभावघत्वे स्वमनुवर्तयन्नाह
स्वस्येति । नुस्विकोऽचनामि इति ज्ञापकात्, नुम्सहितामो ग्रह-
णात् शार्ङ्गिणामित्यादौ न स्यात् । न चामि कृते सिध्यतीति वाच्यं,
रामाणामित्यादौ घे स्वाभावानुमोऽभावप्रसङ्गात् । नापि नुमाम्-
इति स्वग्रहणात् भविष्यतीति वाच्यं, तिसृणां नृणामित्यत्र चरि-
तार्थत्वात् । न च स्वस्थानजत्वात् भविष्यतीति वाच्यं, सह एन
वर्तमानाः, विगत इर्येषां ते, तेषां सां व्यां इत्यादौ नुम्प्रसङ्गात्(२) ।
बहुः लृर्यत्र तान् बह्व्लृन् । परे तु लृकारे घत्वाभात् सवर्णदीर्घे
ऋकारस्तेन बह्वृन् इत्याहुः । अन्ये तु लकारभागद्वययुक्त लृकारस्तेन
बह्व्लृन् इत्याहुः ।

लृत् औजसङ्गां पुंसि घः । लृकारस्य औकारेण जसोऽकारेण
च सह घः स्यात्, पुंलिङ्गे । बहुलृर्ययोर्येषां वा ती ब्रह्व्लृ-ते
बह्व्लृः । परे तु बह्वृ बह्वृरित्यादि ।

(१) तदर्थबोधकत्वात् । नाम् इत्युक्तौ नुमो नयुक्त आम् इत्यर्थप्रतीतेरित्यर्थः ।

(२) अत्र दुर्गादासः—किञ्च आम् ग्रहणेनैवेष्टमिद्वौ नामीति कृतं आगमादेश-
योरगमविधिर्बलवानिति न्यायस्वीकारार्थम् । तेन श्रोतूनामित्यत्र आदौ इति
लृनादेशो न स्यात् । एवं प्रकृते अकारदीर्घे दीर्घस्य स्थानियन्नेन ह्रस्वपरत्वं इति

१०६ । पुंसि तु शस् न ।

(पुंसि ७, तु ११, शस् ११, न ११) ।

स्वात् परः शस् न स्वात् पुल्लिङ्गे । रामान् ।

१०७ । टा-भिस्-डे-डसि-डसोसा-मिनैसयात्-
स्य-योसोऽतः । (टा-ओसाम् ६॥॥, इन-योसः १॥॥, अतः ५।)

अकारात् परेषामेषां स्थाने एते क्रमान् स्युः ।

१०६ । पुंसि । पुंस्त्वमिह शब्दानां शिष्टकृतपरिभाषाविष-
यत्वं, न तु वृषणादिमत्त्वम्, दारकलत्रादौ तदभावात् । एवं
स्त्रीत्वनपुंसकत्वे अपि । यदुक्तं—

शब्दसंस्कारसिद्धयर्थमुपायाः परिकल्पिताः ।

सर्व्ववस्तुगता धर्माः शास्त्रे पुंस्त्वादयस्त्रयः ॥

ये तु लिङ्गादिसम्बन्धाः प्राणिजातीयगोचराः ।

न तेऽभ्युपायाः संस्कारे दारादिषु तटादिषु ॥

रामान् इति—अनेन ने कृते पूर्व्वेण घः (१) । कथं सान्
वीन् इति ? उच्यते, भूतपूर्व्वस्वमाश्रित्य शसो नादेशः ।

१०७ । टा । त्वन्तत्वात् पुंसीति नानुवर्त्तते, अतः क्लीवेऽपि,
तेन ज्ञानिनेत्यादि । ऐस् आत् करणं निर्जरसैः निर्जरसादिति

शसो नकारविधानं तथा आमो नुमागमो नखादिति ज्ञापनार्थञ्च नामीति कृतम् ।
अतएव अः विष्णुः, सह एन वर्त्तते यः स साः, विगत इयंस्मात् स वीः तेषां, सां
व्याप्ति ।

(१) दुर्गादासस्तु वह्निरङ्गविधेरन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादादौ दीर्घे कृते पञ्चान्न
इत्याह । वयन्तु स्त्रवदयस्य पौर्वापर्य्येणाचार्य्यस्यापि सतमेतदिति मन्यामहे ।

१०८ । ष्रुणोऽदान्ते नोऽवकुष्वन्तरेऽप्यतद्वात्व-

पक्कयुवाङ्गः ससेप्स्यादे नैकाचकोस्तु वा ।

(ष्रुः ५ ।, णः १ ।, अदान्ते ७ ।, नः ६ ।, अवकुष्वन्तरे ७ ।,

अपि । १ ।, अतद्वात् ५ ।, तु । १ ।, अपक्कयुवाङ्गः ६ ।, ससेप्स्यादेः ६ ।,

नैकाचकोः ६ ।, तु । १ ।, वा । १ ।) ।

सिद्धार्थम् । व्वेस्थेरित्यत्र व्वस्थोस्ये रिति कृते सिद्धे अत्रौसग्रहणं,
अद्ग्रहणेन लाक्षणिकस्याप्यतो ग्रहणमिति ज्ञापनार्थम् । तेन, येन
तेन यैः तैरित्यादि । एवमन्यत्रापि क्वचिदनतोऽपि ङसः स्य-
विधानार्थमिति । तथाच—

नवं नवं परिच्छिप्य पुराणमपकर्षतः ।

अतिजरस्य भिक्षुष्य कन्या वर्षशतं गता ॥

इति वृद्धतिङन्तः (१) ।

उदधिस्योत्तरे तीरे मृतः किमनुशुच्यते इति उदधिमिच्छति,
क्ये सन्, पचाद्यनि उदधिस्या गङ्गा, तस्या उत्तरे उदधिस्योत्तरे
इति (२) ।

(१) कातन्त्रेऽपि ङस्त्व इति चतुष्टयवृत्ति २२ श स्त्वत्वे नवं नवमिति श्लोक-
सुद्धन्त्य ऋषिप्रयोगादिति चिन्त्यमित्याह कविराजः ।

(२) अतःपरं वङ्गेषु पुस्तकेषु 'मा मा सखे वदनस्य सुप्तोऽहं विजने वने
इत्यत्र वदन्निति क्रिया असंज्ञितत्वात् नस्य न सन्' इत्यधिकः पाठः । अस्य तु
प्रकृते कौटुम्भयोगित्वं तत् सुधीभिश्चिन्त्यम् ।

कातन्त्रीय-व्याख्यासारे तु—“उदधिस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राज्ञसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण मुक्ता भवति गुर्विणी” त्युद्धृत्य अत्र अनकारान्तादपि ङसःस्य
इत्युक्तम् ।

षकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य णः
स्यात्, अव-कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि ।

यत्र दे न स्ततो ऽन्यत्र गतात्तु निमित्तात् परस्य, साद्वि-
हितेनेपा स्यादिना च सहितस्य, पक्तादिवर्जितस्य, स्यात्, तस्यै-
वैकाचः सकवर्गाच्चान्यस्य, वा स्यात् । रामेण ।

१०८ । ष्रु । ष च र च ऋश्च, तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् ।
दस्यान्तो दान्तः, न दान्तः अदान्तस्तस्मिन् । अच् च कुश्च पुश्च ते
अवकुपवः, तैरन्तरं व्यवधानम् अवकुप्वन्तरं तस्मिन् । तच्च तत्
दञ्चेति तद्, न तद् अतद् तस्मात् । पक्वश्च युवा च अहश्च तत्,
न तत् अतत् तस्य अपक्वयुवाङ्गः । ईप् च स्यादिश्च तौ ईप्स्यादी,
सादीप्स्यादी सेप्स्यादी, ताभ्यां सह वर्त्तमानः समेप्स्यादिस्तस्य ।
एकोऽच् यस्य स एकाच्, एकाच्च कुश्च तत्, न तत् नैकाच्-कुः तस्य,
पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । परभागे अतद्दादित्युक्तेः पूर्वभागे समानदस्य-
निमित्तादित्यर्थः । यद्यपि कुष्णाति पुष्णाति इत्यादौ ष्टुभिष्टु
इत्यादिना सिध्यति, तथापि शेषेण इत्यादिसिद्धयर्थं षग्रहणम् ।
यत्रेत्यादि—यस्मिन् दे नकारः तद्भिन्नदस्यात् षकार-रेफ-ऋवर्णात्
परस्य नकारस्य सात् कृताभ्यामीप्स्यादिभ्यां युक्तस्य पक्तादिभि-
न्नस्य णः स्यादित्यर्थः । तस्यैव नकारस्य एकाच्-कवर्गयुक्त-द-भिन्न-
सखन्विनो वा स्यादित्यर्थः । एतेन एकाच् कवर्गयुक्त-द-सखन्विनो
नकारस्य णो नित्यं स्यादित्यर्थः । पक्तादेरुभयत्रापि निषेधः ।
एकाच-कोर्यथा—वृत्रहणी वस्त्रयुगाणीत्यादि । एकाच्कु-भिन्नस्य-
हरिभाविणी हरिभाविनी, व्रीहिवापिणी व्रीहिवापिनौ । पक्ववल्ग-

नात् स्यादेर्नकारस्यापि णत्वं, तेन रस्यविणा, श्रीकामेण, श्रीभावेण
श्रीभावेन इत्यादि । पक्तादेशु-रस्यपक्तेन रस्ययूना दीर्घाङ्गित्यादि ।
अदान्त इति किं—रामान्, व्रीहिवापिन् । अवकुप्यन्तर इत्येव,
चु ट् तु ल श स-व्यवाये माभूत् । यथा—महाराजानां, वराटिका-
नाम्, ऋतूनाम्, अरालानां, राशीनां, रसानामित्यादि । साहि-
हितेति किं-वीरस्य भगिनी वीरभगिनी इत्यादि (१) । वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिदन्यत्रापि । तथाहि—

सदर्गयनभिन्नस्य सिध्रकादेर्वनस्य च ।

नान्नरानान्नि तु कार्यादेः सिध्रकाद्यास्तु सिध्रका ।

(१) अत्र सूत्रे एवं लुवी पूर्व्वेण सम्बद्धौ सूत्र्यौ तु परगामिन्यौ । चत्वारोऽयोग-
वाहाख्या णत्व-कर्मण्यचो मताः इत्युक्तं दुर्गादासेन । तर्कवागीशेन तु क × पौ ॥ सूत्र्या-
विति सूत्रस्य टीकायां “एषां सामान्येनोपदेशः स्वरता णत्वविधौ व्यञ्जनता परगम-
नार्थमित्युक्तत्वाच्चात्र पुनरुक्तम् ।

क्रुञ्चति तम्भयति तम्भयति रञ्जयति रम्भयति इत्यादौ भसपरत्वाद् बलवता
स्त्रोर्नुरित्यनेन आदौ नस्थानुस्वारे जपे जम्भोरित्यनेन पुनरनुस्वारस्य जकारादिः
स्यात् । कञ्जति भन्यते क्रन्दति रुम्भन्ति इत्यादौ तु तथदधेषु परेषु नस्थानुस्वारे
पुनरनुस्वारस्य नकारे सकद्गतो विप्रतिषेधो यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न्याया-
स्यत्वं न स्यात् इति । किन्तु लक्षिदा क् चिसः, जधौ क्षुद् क्षुस्, अर्हं समर्थं
इत्यादौ नकारे परेऽनुस्वाराभावात् पूर्व्वनकारस्य णत्वे षुभिरित्यादिना परनकार-
स्यापि णत्वमिति । किन्तु भिदिर् निर्भिन्नः सिदा प्रसिद्धः इत्यादौ पूर्व्वपदस्थ-
निमित्ताच्च व्यस्य ग्यनुकारेति समासे ईप्स्याद्योरेकतरेण नकारस्य सम्बन्धाभावा-
स्यत्वं न स्यादेव । अत्रापि णत्वमित्येके । इत्यपि दुर्गादासः । तर्कवागीशमते क्रञ्च-
तीत्यादीनि चुम्नादौ द्रष्टव्यानि । उक्तञ्च काशिकायां ‘अविहितलक्षणे णत्वप्रति-
षेधः क्षम्नादिषु द्रष्टव्य’ इति (८ । ४ । ३६) ।

मिथका शारिकाग्रे च पुरगा कोटरा इमे ।
 कार्येक्षु-प्लक्ष-पीयूक्षाः खटिरान्तः-प्र-निः-शराः ।
 आम्नयाथ नमः प्रादेर्वाद्यात्तु वाहनस्य च ।
 त्रिचतुर्भ्यां वयस्येव हायनस्याथ चान्तरः ।
 ह्नोऽदेशेऽयनस्याथ देशे पानस्य च स्मृतः ।
 वा नद्यादेश गिर्यादिः पानस्य तु ध-भावयोः ।
 हित्त्वञ्चङ्गां वनस्यत्योपधिभ्यां हि वनस्य च ।
 क्षुन्नादीनां न णो नित्यं तिमिरादेर्वनस्य च ।
 अनाङ्-द-ल्ल व्यवाये च दान्तपादपि मन्यते ।
 क्षुन्नादींश्च नद्यान्ता रींस्तथा परिवर्तनम् । (१)
 दुर्नामा परमानन्दः पर्यग्निर्नरवाहनः ।
 नरनारायणो वारिनिधि वर्न्निधिरित्यपि ।
 तप्तीत्याचार्यभोगीन(२)स्त्रिनेत्रः सर्व्वनाम च ।
 हरिनन्दी सुरानन्दः स्वर्भानुः परनन्दनः ।
 श्रीघनः शास्त्रवाक्यानि चित्रभानुः पुनर्नवा ।
 दुर्नद्धो नृनमनः सूत्रनङ् दुन्दुभिषेवनम् ।
 आचार्यानी-त्रिनयनौ दुर्नद्धि-हरिनन्दनौ ।
 परिगहनं परिनगरं परिनदनं शरनिवेश-शरनिवासाः ।
 हरिनगर-सुमन्त्रनेत्र-दर्भानूपासु इत्यादि ॥

(१) परिवर्तनं रीनस्थानजातौ रिन्-रनावपीत्यर्थः ।

(२) मातृभोगीण इत्यत्र तु मातृगोगाय हितः इत्यर्थे ईने कते एकपदत्वात् णत्वं स्यादेव ।

अतद्वादित्यनुवर्तते । संज्ञायाम् ऋगयनभिन्नस्य उत्तरदस्थस्य नस्य नित्यं णः स्यात्, सिध्नकादेः परस्य वनस्य नस्य च । शूर्पा इव नखा यस्याः सा शूर्पणखा रावणभगिनी ; शूर्पणखा इत्यार्षः । नारा आपोऽयनमस्य नारायणः । तथाच—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

वर्द्धं चर्म, तस्य विकारे णः, संज्ञापूर्व्वको विधिरनित्य इति न्यायात् व्रजभावः, वर्द्धी चर्मरज्जुः, वर्द्धीव वार्द्धी, वार्द्धीव नासिका यस्य स वार्द्धीणसः, दुरिव नासिका यस्य दुरणसः, एवं खरणाः खरणसः (१) ग्रामणीः अग्रहायणी अक्षौहिणीत्यादि ।

सिध्नकादेर्वनस्य चेति । सिध्नकावणं मिश्रकावणं शारिकावणं वनस्याग्रे अग्रेवणं, राजदन्तादित्वात् परनिपातः । पुरगावणं कोट-
रावणम्(१) । संज्ञायामिति किं—चर्मनासिकः । सिध्नकादेरिति किम्—इन्द्रवनमित्यादि ।

असंज्ञायां कार्यादेर्वनस्य नो णः । कार्यस्य वनं कार्यवणम् इक्षुवणं प्लक्षवणं पीयूक्षावणं खदिरवणम् अन्तर्वणं प्रवणं निर्वणं शरवणम् आम्ब्रवणम् ।

अथ प्रादेः परस्य नसस्य नो णः । प्रगता नासिका यस्य प्रणसं सुखम्, एवं दुर्णसं परिणसमित्यादि ।

(१) भान्नेतरिति सूत्रे अस्थलान्नाम्नीत्यादिवाचित्तिसूत्रं द्रष्टव्यम् ।

(२) रूपनाम गोत्रेति सूत्रस्य तर्कवागीशटीकायां “कोटर किंशुलुकाद्योवेन-
गिर्योर्नाम्नी”ति धः ।

वाह्यात्तु वाहनस्य नो णः । उह्यते यत् तद्वाह्यं, ढे घ्यण्, उह्यते येन तद्वाहनं घेऽनट् । यथा—दर्भस्य वाहनं दर्भवाहनम् इक्षुवाहणं शकटम्, एवं शरवाहणं धनुः । वाह्यात् किं—दाक्षि-वाहनो गार्ग्यवाहनो रथः, (१) यदा तु दाक्षिर्गार्ग्यश्च वोढव्यस्तदा दाक्षिवाहणः गार्ग्यवाहणश्च भवत्येव ।

वयसि गम्ये त्रिचतुर्शब्दाभ्यां परस्य हायनस्य नो णः । त्रीणि हायनानि यस्य त्रिहायणो वत्सः, एवं चतुर्हायणः । वयसि किं—त्रिहायना चतुर्हायना शाला ।

अथ चेति चकारस्य व्यवहितेनान्वयः । अदेशे गम्ये अन्तरः परस्य हनो अयनस्य च नो णः । अन्तर्हन्यते अन्तर्हणनम्, एवम् अन्तरयणम् । अदेशे किम्—अन्तर्हननो देशः, अन्तर-यनो देशः ।

अथ देशे वाचेऽतद्व्यात् ष्रुः पानस्य नो णः । पीयते यत् तत् पानं, ढेऽनट्, सुरा पानं येषां ते सुरापाणाः प्राच्याः, क्षीरपाणाः उशीनराः, सौवीरपाणाः (२) वाह्लीकाः, कषायपाणाः गान्धारा इत्यादि । यद्यपि प्राच्यादिशब्दा देशविशेषभूता न, मनुष्ये वर्तन्ते, तथापि देशसम्बन्धद्वारेणैव मनुष्ये प्रवृत्ता, अतो देशपदेनाभिधीयन्ते । यद्वा सुरा पानं यस्मिन् देशे इति हेन देशो वाच्यः । देशे किं सुरापाणाः शूद्रा इत्यादि ।

वेत्यादि । गिर्यादिः परस्य नद्यादेर्नो वा णः । गिरिणदी

(१) रथोऽत्र तदुभयस्वामिक इत्यर्थः ।

(२) सौवीरं काञ्चिकं काँजि इति भाषा ।

गिरिनदी, गिरिण्डं गिरिनडं, वक्रणदी वक्रनदी, वक्रणितम्बा वक्रनितम्बा । स्त्रीलिङ्गगणे पाठात् पुंसि न स्यात्, तेन वक्रनितम्बः गिरिनद इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् । वेति सर्वत्रान्वयः ।

पूर्वदस्यात् प्रु धभावविहितस्य पानस्य नो वा णः । क्षीरं पीयते अनया क्षीरपाणी क्षीरपानी, क्षीरस्य पानं क्षीरपाणं क्षीर-पानं । ध-भावयोः किम्—उद्रेण पीयते अस्याम् उद्वपानी पात्री ।

ह्री च त्रयश्च, द्वित्रयोऽचः सन्ति ययोः तौ ताभ्यां, वन-स्यतिश्च ओषधिश्च तौ ताभ्याम् । वनस्पत्योषधोर्द्वित्रयज्वतोः प्रु वनस्य नो वा णः । व्रीहिवणं व्रीहिवनं, शिग्रुवणं शिग्रुवनं (१), नीवारवणं नीवारवनं, शिरीषवणं शिरीषवनम् । द्वित्रयज्वतो रिति किं—राजसाषवनं पारिभद्रवनम् । वनस्पत्योषधोरिति किं—विदारौवनम् (२) ।

फली वनस्पतिर्जेयो वृक्षाश्च फलपुष्पगाः (३) ।

ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥ इति कस्य-चिन्मतम् । त्रिकाण्डे तु—

महीरुहः कुजो वृक्षो वनस्पतिर्वनेरुहः ।

अगो नगोऽगमश्चैव शाखी द्रुमस्तरुः स्मृतः ॥

पुष्पं धिना फलवान् फली वनस्पतिरुडुस्वरादिः । फलपुष्पे उपगच्छन्ति ये ते वृक्षशब्देनोच्यन्ते । पाणिनीयस्वरसाञ्चकार समु-

(१) शिग्रुः शोभाञ्जनः सजिना इति भाषा ।

(२) विदारौ शुक्लभूमिकुष्माण्डः ।

(३) वृक्षाः पुष्पफलोपगा इत्यन्यत्र पाठः ।

च्चयनीयः (१) । केचित्तु दूर्वावनमिति प्रत्युदाहरन्ति, तन्नादृत-
मस्माभिः, दूर्वाशब्दस्यौषधिपर्यायत्वात् ।

क्षुम्भादीनां नस्य णो नित्यं न स्यात् । क्षुम्भाति क्षुम्भ्रीतः क्षुम्भन्ती-
त्यादि । एवं विष्कम्भाति हरिनाथः रमानाथ इत्यादि । रीन्-
नरीनरीति नरीनर्त्ति इत्यादि । रीन्स्थानित्वात् रिन्ननोर्ग्रहणं,
तेन नरिनर्त्ति नर्नर्त्तीत्यादि । आदिशब्दादन्यन्त्वोरपि ग्रहणं,
तेन कुर्वन्ति कुर्वन्तु इत्यादि । आह्लातिगणोऽयम् ॥

तथा तिमिरादेः परस्य वनस्य नो णो नित्यं न स्यात् ।
तिमिरवनम् इरिकावनं भद्रिकावनम् ।

अनाडित्यादि । न आड् अनाड्, अनाड्च तत् दञ्चेति
अनाडदम्, अनाडदञ्च लृश्च, तेन व्यवायस्तस्मिन् । अनाड्-दल्ल-
व्यवाये उत्तरदस्यस्य नस्य णो नित्यं न स्यात् । दान्तघादपि ।
यथा—माषकुम्भवापिनौ चतुरङ्गयोगिन पर्यवनङ्गं प्रकृत्यमानं
दुष्मानमित्यादि । अनाड् किं-पर्याण्डम् ।

(१) चकारेण वनस्पतेः समुच्चयः, वनस्पतयोऽपि वृक्षा इत्यर्थः । अतोऽत्र चकारात्
वनस्पतिशब्देन वृक्षा अप्युच्यन्ते इति निष्कर्षः । अतएव “सत्यपि भेदे वृक्षवनस्पत्यो-
रिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्य”मिति काशिका । फलमात्रं यस्यास्ति न तु पुष्पं स फली
वनस्पतिर्ज्ञेयः, ते उडुम्बरादयः । वृक्षा इत्यादि—ये पुष्पसुपगच्छन्ति फलसुप-
गच्छन्ति उभयसुपगच्छन्तीति ते पुष्पफलोपगाः । एवं यो वनस्पतिः सोऽपि वृक्षो
भवति, न तु यो वृक्षः सोऽवश्यं वनस्पतिरिति विशेषः । औषध्य इत्यादि—औषधि-
शब्दादिदन्तादत्पर्यादात् इ । फलपाके अन्नो विनाशो यासां ताः फलपाकान्ता
औषध्यः ताड्दीदूर्वादयः । लता इत्यादि—लता विततिसत्यो जातीमालत्यादयः ।
गुल्माश्च ह्रस्वस्त्वन्वशाखा बद्धपत्राः शाखोटादयः (शाखोटः सेओडा इति भाषा)
इति गोयीचन्द्रः ।

१०६। आ क्ति-भस्वि (१)।

(आ ।१।, क्ति-भस्वि ७)।

अकार आकारः स्यात् क्ते भं-म-वेषु परेषु ।

रामाभ्यां रामैः, रामाय रामाभ्याम् ।

११०। व्वे रभ्येः। (व्वे ७, स्मि ७, एः १)।

अकार एकारः स्यात् क्ते व्वे सभयोः परयोः ।

रामेभ्यः, रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः, रामस्य रामयोः ।

१०६। आक्ति। सच वच स्व भश्च स्वच भस्व क्तेर्भस्व तस्मिन्। मण्डूकगत्या क्तिविपरिणामेन अत इत्यनुवर्तयन्नाह अकार इति। क्तेर्भमवेष्विति स्यादेर्भे त्यादेर्भवयोरित्यर्थः, तेन रामं ज्ञानमित्यादौ न घः (२)।

११०। व्वे। सच भच तत्तस्मिन्। अदित्यनुवर्तते, तेन उमाभ्य इत्यादौ न स्यात्। त्यादेः सकार-भकारयोरभावात् स्यादावस्य विषयः। व्युत्क्रमनिर्देशात् क्वचिद्वाधक ऐस् वाध्यते, तेन मान्यवरेभिः गन्धर्व्ववरेभिः (३) इति वीङ्गप्रयोगः।

(१) आक्तिमभवीति वङ्गपु पुस्तकेषु पाठः। किन्तु तर्कवागीशटीकायां भ म व एषां व्यासवाक्यानुसारेणास्य मते भस्वीत्येव पाठः। आदौ स्यादिप्रकरणे भस्य पञ्चान्यादिप्रकरणे भवयोः सार्थकत्वात् समीचीनोऽप्येष इति मन्यामहे।

(२) ननु राममित्यादौ कथमाकारो न स्यात् अकारलोपस्य सार्थकत्वादिति चेन्न। हरिं विष्णुमित्यादौ तस्य सार्थकत्वात्। वस्तुतस्तु भवयोः साहचर्यात् विभक्तोराद्यवयवमकारे परे इत्यर्थः। अतएव त्वां सामित्यादिसाधनाय उध्यो-र्मकारे क्तेऽपि सभमोष्वाङ् इत्याकारं विधास्यति।

(३) मान्यवरेभिः, गन्धर्व्ववरेभिरिति पाठान्तरम्।

१११ । नुमामः स्वद्याप्-सङ्ख्यार्णः ।

(नुम् ।१।, आमः ६।, स्वद्याप्-सङ्ख्यार्णः ५।) ।

स्वात् द्या आपो रपनान्त-सङ्ख्यायाश्च परस्याम आदौ नुम्
स्यात् । घ-णत्वे । रामाणाम्, रामे रामयोः ।

११२ । क्लिलात् कृतो ऽसात् सः षो ऽदान्ते
नुव्यन्तरेऽपि शास-वस-घस-साढाञ्च ।

(क्लिलात् ५।, कृतः १।, असात् ।१।, सः १।, षः १।, अदान्ते ७।,
नुव्यन्तरे ७।, अपि ।१।, शास-वस-घस-साढां ६॥३, च ।१।)

कवर्गादिलाञ्च परः कृतः साहजो दमध्यगः सकारः शासादेश्च
षः स्यात्, नु-वि-व्यवधानेऽपि । एत्व-णत्वे । रामेषु ।

एवं सुकुन्दानन्दगोविन्दादयः ।

१११ । नुमामः । रच षच न च तत् षण्, संख्या च तत्
षण् चेति तत्, स्वद्य दी च आप् च संख्यार्णं च तत्तस्मात् । देन
विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह रपनान्तेति । मुख्यलाक्षणिकयो-
र्मुख्यस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति न्यायात् प्रियचतुरां
प्रियपञ्जामित्यादौ न स्यात् । बहुप्रेयसीनामित्यत्र अब्यवस्त्री-
त्वेन नुमिति भाष्यम् ।

११२ । क्लिलात् । कुञ्च इलञ्च तत्तस्मात् । न सात् असात्,
न दान्तोऽदान्तस्तस्मिन्, नुञ्च विश्व ती, ताभ्याम् अन्तरं नुव्यन्तरं
तस्मिन् । शासञ्च वसञ्च घसञ्च साढं च ते तेषाम् । अन्तशब्दः
प्रान्तार्थं इत्याह दमध्यग इति, तेन दधि सिञ्चति हरिरित्यादौ न

स्यात् । अकृतसत्त्वात् शासवसघसां ग्रहणम् । साङ्गः कृतसत्त्वेऽपि क्विलभिन्नादपि षत्वार्थं नियमार्थञ्च ग्रहणं, तेन तुराषाट् ऋतीषाट् इत्यादौ स्यात्, न तु तुरासाहौ ऋतीसाहावित्यादौ । शासादेस्तु क्विलादेव, तेन अशिषत् उपितः जत्तुरित्यादौ स्यात्, न तु शास्ती-
त्यादौ । कवर्गग्रहणात् वाचु प्राङ्घु इत्यादि । नुव्यन्तरेऽपीति-
सर्पीषि धनुःष्वित्यादि । नुणो नु-ग्रहणात् पुंसु इत्यत्र न षः ।
सर्पिषु धनुषु इत्यादि शसि वा शस्विधानात् । कृत इति
किं—विसं (१) ऋणालमित्यादि ।

सेऽग्नेर्ह्यःसोमस्य ॥ अग्निशब्दात् ह्यवयवात् सोमस्य सः
षः स्यात् से सति । अग्नीषोमी, देवता-चे डी । तस्मादिति किं-
ज्योतिरग्निः सोमी लता तयोश्चे अग्निसोमी, अग्निश्च इश्च सोमश्च
ते अग्नीसोमाः ।

मातापितृभ्यां स्वसुर्वा तु घन्ताभ्याम् । आभ्यां परस्य स्वसुः
सः षः स्यात्, घन्ताभ्यान्तु वा से सति । मातृष्वसा पितृष्वसा
सातुःष्वसा मातुःस्वसा पितुःष्वसा पितुःस्वसा इत्यत्र से ष्या
लुग्वा ।

निनदीभ्यां स्रः कौशले ॥ नेर्नद्याश्च स्रः सः षः स्यात्
कौशलेऽर्थे से सति । निष्णातः कुशलः, तथाचातिथ्यनिष्णा वन-
वासिमुख्या इति भट्टिः । नदीष्णः, तथाच ततो नदीष्णान्
प्रथिकानिति भट्टिः ।

दिवि द्युभ्यां सदो देवे । आभ्यां सदः सः षः स्यात् से सति देवे वाचे । दिविषदः द्युषदो देवाः, अन्यत्र द्युसत् ।

कपिप्रतिभ्यां स्थलस्नातयोर्गोत्रसूत्रयोः । आभ्यामनयोः क्रमात् सः षः स्यादनयोरर्थयोः से सति । कपिष्ठलः ऋषिः, स्त्रभावात् पुंलिङ्गः । प्रतिष्ठातं सूत्रं पाणिनेः, सुविशुद्ध-मित्यर्थः ।

वेस्तरस्य वृक्षासनयोः । वेस्तरस्य सः षः स्यात् अनयो-रर्थयोः से सति । विष्टरो वृक्षः कुशमुष्टिश्च, विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनमित्यमरः । अन्यत्र विस्तरः ।

नृगोभ्यां सनो नान्नि । आभ्यां सनोते नान्नि सः षः स्यात् से सति । नरं सनोति नृषाः गां सनोति गोषाः ।

अभिनिरः स्नानस्य शब्दानान्नि । अस्मात् स्नानस्य सः षः स्यात् शब्दानान्नि से सति । अभिनिष्ठानो विसर्गः । तथाच—वचः स्रष्टाभिनिःष्ठानमिति माघः । वैकल्पिकमिदमित्यन्ये । शब्द-भिन्ने अभिनिस्तानो ऋदङ्गः ।

इलादिति नान्नि वा तु भात् । इलात् परः स एकारे परे षः स्यात् नान्नि से सति, भात्तु वा । सुषेणः, हरिषेणः । भात्तु-भरणिषेणः भरणिसेन इत्यादि । नान्नि किं—पृथ्वीसेनः । एति किं—त्रिस्रोता गङ्गा । इलादिति किं—विषुमञ्चतीति क्विप्, स्त्रियामीप्, अचोऽल्लोपोर्धः, विषूची सेना अस्य, पुंवज्ञावः; विश्वक्सेनः शतभिषक्सेनः ।

प्रात् स्थोऽग्रगे । प्रात् परस्य स्थस्य सः षः स्यात् से

सति अग्रगे वाचे । प्रष्टोऽग्रगामी, एवं प्रष्टा अग्रगामिणी । तथाच सर्व्वनारीगणप्रष्टामिति भट्टिः । अन्यत्र प्रस्थः ।

अवात् स्तम्भेराश्रयनिकटयोः । अवादाश्रये निकटे च स्तम्भेः सः षः स्यात् से सति । ग्राममवष्टभ्यास्ते, अवाष्टभस्तेना (१) और्ज्जित्येऽपि(२)—अहो मल्लस्याऽवष्टम्भ इति चन्द्रः । अन्यत्र शीतेनावस्तव्यो जङ्गीकृत इत्यर्थः ।

निरस्तप्येकसेवने । (३) निष्टपतिवङ्गिं राजा, सकृत्सेवते इत्यर्थः ।
वर्हिष्ठादीनाञ्च ।

वर्हिष्ठः सुषमं विषूति-विषमं नौषेचिका कुण्डलं
निःपूति निर्ःपितः सुषाम-विषितं निःषाम-नौषेचनम् ।
दुःषामा निषयः सुषूति-विषयः दुःषेध-निःषन्धि च
द्विष्टो दुन्दुभिषेवनं परिषित स्त्रिष्ठः सुषेधो मतः ।
अग्निष्टोम-सुषन्धि-विष्ठलमपष्टाग्निष्ठ-गोष्ठं तथा-
ऽस्वष्टाम्वष्ठ-दिविष्ठ-कुष्ठ-परमेष्ठाङ्गुष्ठ-दुःषन्धयः ।
निःषेधोऽङ्गुरिषङ्ग-सुष्टु-पृतनाषाहं. जलाषाहम-
ग्निष्टुष्टु-प्रतिष्णाकाः परिषयः शङ्कुष्ठ-सव्येष्टरौ
गौरिषक्थश्च निष्णातो निष्णातिश्च परिष्ठलम् ।
भीरुष्ठानञ्च भूमिष्ठो ज्योतिष्टोम-शमिष्ठलं
रथष्ठाच ऋतीषाहं निःषमं दुःषमं विषु ।

(१) निकटीभूतेत्यर्थः ।

(२) और्ज्जित्यं प्राणनं बलञ्चेति गोयीचन्द्रः ।

(३) निरः सकारस्य तप्तौ परे षः स्यात् सकृत् सेवनेऽर्थे से सति ।

आयुष्टोमश्च विष्टारो गविष्टिर-युधिष्टिरौ ।
 परमेष्ठी उपष्टम्भः शिकुष्ठ स्त्रिष्टुवित्यपि ।
 पुञ्जिष्ठोऽङ्गुलिषङ्गश्च निष्टुब्धोऽनुष्टुभा सह ।
 सव्येष्टोऽपष्टु सव्येष्टा दुःषूतिश्च मनीषिभिः ।
 षट्सप्ततिरिह प्रोक्ताः शेषं शिष्टप्रयोगतः ।
 वर्हिषि तिष्ठतीति वर्हिष्ठः । सुपूर्व्व-षम वैल्लव्ये पचाद्यन्
 सुषमम् । विपूर्व्व षूधोः क्तिः विषूतिः । विषमं पूर्व्ववत् । षिच-
 धोर्यकः नौषेचिकेति चान्द्राः । स्थल ज स्थाने पचाद्यन्, पश्चात्
 कोर्भूमेः कुत्सितं वा स्थलं कुष्ठलम् । निषूतिः पूर्व्ववत् । निपूर्व्वात्
 षि ज न ग बन्धे, षो य नाशे, आभ्यां क्तः, निषितः । सुपूर्व्व-षी
 य नाशे मन् सुषामा । विषितं निषितवत् । निःषामा सुषामवत् ।
 षिचधोरनट् नौषेचनमिति जयादित्यः । दुःषामा सुषामवत् ।
 षि न् ग ज बन्धे अल् निषयः । सुषूतिर्विषूतिवत् । विषयो निषय-
 वत् । षिध्यौ सिद्धौ घञ् दुःषेधः । डु धाञ्जि धारणे पुष्टौ क्तिः
 सन्धिः, ह सः, निःषन्धिः । द्वयो स्त्रिष्ठति द्विष्ठः । दुन्दुभेः सेवनं
 दुन्दुभिषेवनं लुभादित्वान्न णः । परिषितो निषितवत् । त्रिषु
 तिष्ठतीति त्रिष्ठः । सुषेधो दुःषेधवत् । सुधोर्भः स्तोमः, अग्नेः
 स्तोमः अग्निष्टोमः । सुषन्धिर्निःषन्धिवत् । वेः पक्षिणः स्थलं
 विगतं स्थलं वा विष्ठलम् । अपतिष्ठतीति अपष्ट इति न्यासः ।
 अग्नौ तिष्ठतीति अग्निष्ठः । गावस्त्रिष्ठन्यत्र गोष्ठः । अस्वायां
 तिष्ठति अस्वष्ठः मनीषादित्वात् स्वः । आस्वष्ठ इति क्वचिदन्यत्रा-
 पीति घः । दिवि तिष्ठतीति दिविष्ठः, स्या न लुक् । कौ भूमौ

कुक्षितं वा तिष्ठति कुष्ठः । परमे तिष्ठतीति परमेष्ठः, स्या न लुक् । अङ्गौ तिष्ठतीति अङ्गुष्ठः । दुःषन्निर्निःषन्निवत् । निःषेधो दुःषेधवत् । अङ्गुरिषु सङ्गो यस्य सोऽङ्गुरिषङ्गः । शोभनं तिष्ठति सुष्ठु, बाहुल्यात् डुः, स्वरादित्वात् व्यम् । पृतनां सहते पृतना-षाट्, तं पृतनाषाहम्, एवं जलाषाहं ; अपादन्तत्वेऽपि षः । गण-पाठसामर्थ्यात् पृतनासाहो जलासाहो इत्यादौ न स्यात् । दृ जल सुतौ अग्निष्टुत् । दुष्टु सुष्टुवत् । प्रतिपूर्वस्नातेरादन्ताड्डः, ततोऽल्पार्थे कः, कापि परे अकारस्य इकारः, प्रतिष्णिका । परि-षयो निषयवत् । शङ्कुष्ठोऽङ्गुष्ठवत् । सव्ये तिष्ठति स्या-धोः रीणा-दित्वात् ऋक्, कित् आलोपञ्च, सव्येष्ठा सव्येष्ठरौ सव्येष्ठरः सव्येष्टृभ्यामित्यादि । अन्ये तु अनृदन्तस्यानादन्तस्य षत्वं नेच्छन्ति, तन्मते हे सव्येस्य इत्यादि । गौरीव सकथि यस्य गौरि-षकथः, गणपाठात् स्वः । निपूर्वं स्ना धोः क्तः क्तिञ्च निष्णातः निष्णातिञ्च । परिष्ठलं जुष्ठलवत् । भीरोः स्थानं भीरुष्ठानम् । भूमिष्ठोऽग्निष्ठवत् । ज्योतिष्ठोमोऽग्निष्ठोमवत् ; खपान्तशसि लुप् वा । शम्या स्थलं शमिष्ठलं गणपाठात् स्वः । यत्र स्वाभा-वस्तत्र न स्यात्तेन शमीस्थलमिति । रथेन पाति रथष्ठा नदी, मनीषादित्वात् सुमि अत्र पाठात् षत्वम् । ऋतीषाहं पृतना-षाहमिव । निःषम-दुःषमौ सुषमवत् । विपूर्वं सुधोः प्रादिसे विषु व्यम् । आयुष्ठोमो ज्योतिष्ठोमवत् । विपूर्वंस्तृधोर्घञ् विष्टारः पङ्क्तिच्छन्दः, अन्यत्र विस्तारः पटस्य । गवि स्थिरः गविष्ठिरः, स्या न लुक् । एवं युधिष्ठिरः । परमे उपपदे स्याधोरिन्त्रीणादिकः

परमेष्ठी स्या न लुक् । उपपूर्वं स्तम्भधोर्घञ् उपष्टम्भः । शिकुष्ठीऽ-
ङ्गुष्ठवत् । त्रिपूर्वं द्युभधोः क्षिप्, त्रिष्टुप् । पुञ्जिष्ठोऽग्निष्ठवत् ।
अङ्गुलिषङ्गोऽङ्गुरिषङ्गवत् । ईवन्तादपि—अङ्गुलीषङ्गः अङ्गुरीषङ्गः ।
द्युभधोःक्षः निष्ठुब्धः । अनुष्टुप् त्रिष्टुप्वत् । सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठः
स्या न लुक् । अपष्टु सुष्टुवत् । सव्ये तिष्ठति इति क्षिप् सव्येष्ठाः
स्या न लुक् । दुःषूतिः निःषूतिवत् । आकृतिगणोऽयम् ।

न सुस्थादि-बहुप्रकृतेः । सुस्थादेर्व्वहुप्रकृतेश्च सः षो न स्यात्
से सति ।

सुस्थः परिस्थितिर्दुस्थो दुस्थितश्च परिस्थितः ।

निस्तब्धश्च (१) प्रतिस्तब्धः कसरा-कसरौ तथा ।

धूसरो हरिसेतुश्च धूसरा गिरिसेतु च ।

कपिसेतुः परिस्कन्दोऽभिसुस्तश्च (२) प्रयोगतः ।

बहु-त्य-पूर्व-सकाराः सर्व्वे, यथा बहुसेतुरित्यादि । आकृति-
गणोऽयम् ।

(१) “निस्तब्ध इति नि उपसर्गः । निरस्तु निष्टब्ध” इति गोयीचन्द्रः ।

(२) अभिपूर्वात् सुनोतेः सनन्तात् क्षिप्, हसाल्लोप इत्यकारलोपः, सपेक्ष-
सिति रङ्, व्यनच्तयीति घः अभिसुस्तः ।

“अभिसुस्तरिति सनन्तात् क्षिप् सुलुप्ते पदान्तत्वात् षत्वाभावे स्तौतेरेवेति
नियमाभावे प्रकृतौ प्राप्तं षत्वं निषिध्यते” इति सन्धिपादे २८६ सूत्रे गोयीचन्द्रः ।
“सनि तु अभिसुस्तः । सन्नन्तादन्तात् क्षिप्यतो लोपे रुत्वे दीर्घः”—इति तच्च-
वोचिनी । प्राप्तिनि—८ । ३ । ११७. काशिका द्रष्टव्या ।

११३ । स्त्रे जस्-ङे-ङसि-ङीनामि-स्त्रै-स्मात्-
स्त्रिनोऽतः ।

(स्त्रेः ५।, जस्-ङे-ङसि-ङीनां६।।।, इ-स्त्रै-स्मात्-स्त्रिनः १।।।, अतः ५।)।

अकारान्तात् स्त्रेः परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः ।

सर्वे सर्वस्त्रै सर्वस्मात् सर्वस्त्रिन् ।

११४ । आत् सुमामः । (आत् ५।, सुम् ११, आमः ६।) ।

अवर्णान्तात् स्त्रेः परस्यामः आदौ सुम् स्यात् । एत्व-षत्वे ।
सर्वेषाम् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽकारान्ताः ।

उभशब्दो हान्तः । उभौ उभौ उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभा
भ्याम् उभयोः उभयोः । जसि—नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् ।

११२ । स्त्रेः । सर्वतो जयमिच्छन्ति पुत्रादेकात् पराजय-
मिति क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् ।

११४ । आत् । पुनराट्टग्रहणात् सर्वांसामित्यादि । सर्व-
स्त्रिन्निति पूर्वेण स्त्रिन् । विश्वादय इति । उभशब्दो हान्त
इति नित्यमिति शेषः । अस्य स्त्रिसंज्ञाफलं त्रयादयोऽर्थार्थेति
अर्थार्थप्रयोगे सर्वा क्तिः स्यात् । यथा—उभौ हेतू उभाभ्यां
हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरित्यादि । उभय इति तु उभशब्दादवयवा-
र्थेऽयट्-त्वेन साधितादुभयशब्दात् क्वप्ते स्तो, न तु द्वमित्य-
नभिधानात् । तेन उभयस्मात् उभयेषामित्यादि । एकशब्दात्
एकत्वसंख्यावाचित्वात् क्वमेव । आ दशभ्यः (१) संख्या संख्येय-

(१) अष्टादशपर्यन्तम्, जनविंशतेः प्रागित्यर्थः । संचिप्रसारे सुबन्तपादे
३८२ संख्यकसूत्रस्य हे स्त्रियौ विंशतिः स्त्रियः स्त्रीणां वा द्रव्यदाहरणानि सन्ति ।

११५ । पूर्वादिः स्मात्-स्मिनौ वा ।

(पूर्वादिः ५।, स्मात्-स्मिनौ १॥, वा ।१।) ।

तौ । पूर्वस्मात् पूर्वात्, पूर्वस्मिन् पूर्वं । शेषं नेमवत् । एवं परादयः ।

समोऽतुल्ये इत्याद्युक्तेः—

नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसाम् ।

सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भवे ॥

वृत्तिरेव, न तु संख्यावृत्तिः, तेन घटस्यैकः ब्राह्मणानामष्टादश इत्यादि न स्यात् । मुख्यान्वार्थैकशब्दात्तु द्वयं स्त एव, तेन एकौ एकेपामित्यादि ॥

११५ । पूर्वा । तावित्युक्तेरकारादेव, (१) तेन पूर्वस्याः पूर्वस्यामित्यत्र न स्यात् । अतएवात् सुमामः इत्यत्र आदित्यस्य नानुवृत्तिः । शेषं नेमवदिति । पूर्वं पूर्वा इत्यादि ।

तत्रोक्तं गोपीचन्द्रेण "हे स्त्रियौ विंशतिः स्त्रिय इति संख्येयार्थोऽत्र संख्याशब्दः, अतएव विशेषणविशेष्यभावः । स्त्रीणां वेति विंशतिरिति पदमत्रानुषङ्गनीयम् अत्र संख्यामात्रार्थता । अतएव गुणगुणिनोः सम्बन्धे षष्ठी । विंशतिशब्दस्य संख्येयार्थतां संख्यामात्रार्थताञ्च दर्शयितुमुदाहरणद्वयसुपन्थरूता वृत्तिकारेणैवं सूचितं विंशत्यादिशब्दाः सर्वे एव संख्येयार्थाः संख्यामात्रार्था वेति । इतःपूर्वं ये संख्याशब्दास्ते संख्येयार्थाः, अतएव द्विशब्दस्य संख्येयार्थता दर्शिता । यत आ दशम्यः संख्याशब्दाः संख्येये वर्तन्ते. ततःपरं विंशत्यादयः संख्याने संख्येये चेत्याहुः । एतदपि व्यभिचरतीति सूचयितुं वार्त्ताङ्कुरेषा गुणसप्रयुक्तैस्तुदा-हृतमिति" ।

(१) तौ ङसिङी, यौ स्नेर्जस् इत्यनेन अकारात् परौ सन्तौ स्मात्-स्मिनौ भवत इत्यर्थः । एतेन पूर्वादेरिति सूत्रस्य ङसि ङीवे च विषयो न तु स्त्रियामिति स्थापितम् ।

समायैषु परायैषां मुक्तयेऽर्थान्तराय च ।

यदुस्त्राय नमः स्वाय मल्लैर्जुष्टाय शार्ङ्गिणे ॥

अतिसर्वाय सर्वाय साध्वन्यानां सखिद्विषे ।

कालावराय कालेन पूर्वाय जगतो नमः ॥

जसि—साध्वन्ये साध्वन्याः । जसि—अल्पे अल्पाः ।

शेषं रामवत् । एवं प्रथमादयः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय, द्वि-
तीयस्मात् द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयः ।
निर्जरः ।

नमः समस्मात् इत्यादि—स्वयंशुभे नम इत्यन्वयः । तस्मै
कीदृशाय ? समस्मात् पूर्वस्मै, सकलात् पूर्वकालवर्तिने । पुनः
कीदृशाय ? अमेधसां अन्तरस्मै, मूढानां वाच्याय । पुनः कीदृ-
शाय ? सुमेधसां अन्तरस्मै, ज्ञानिनां हृदिस्थाय । पुनः कीदृशाय ?
सतां स्वस्मै, साधूनामात्मीयाय इत्यर्थः । क्रमेण प्रत्युदाहरति
समायेत्यादि—शार्ङ्गिणे नम इत्यन्वयः । तस्मै कीदृशाय ? एषां
गोपालानां समाय तुल्याय । पुनः कीदृशाय ? एषु जगत्सु पराय
श्रेष्ठाय । (१) किमर्थं नमस्यते इत्यत आह—मुक्तये मुक्त्यर्थं, अर्थान्त-
राय प्रयोजनान्तराय धर्मार्थकामाय च इत्यर्थः । पुनः कीदृशाय ?
यदुस्त्राय, यदूनां स्वाय ज्ञातये । पुनः कीदृशाय ? स्वाय धन-
स्वरूपाय (२) । पुनः कीदृशाय ? मल्लैर्जुष्टाय सेविताय इत्यर्थः ।

(१) “एषु जगत्सु समाय तुल्याय जगन्मथत्वादित्यर्थः । एषां जगतां मध्ये
पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः” इति इर्गादासः ।

(२) यदूनामिति शेषः ।

न गौण्याख्येत्यस्योदाहरणमाह—अतिसर्वाय इत्यादि ।
सर्वाय सर्वनाम्ने शिवाय नम इत्यन्वयः । तस्मै कीदृशाय ?
अतिसर्वाय सर्वमतिक्रान्ताय । पुनः कीदृशाय ? साध्वन्यानां
सखिद्विपे, साधवश्च अन्ये च तेषां, यथाक्रमेण साधूनां सख्ये,
अन्येषाम् असाधूनां द्विपे शत्रवे इत्यर्थः । अत्र सान्तविधेर-
नित्यत्वात् नाकारस्थः(१) । पुनः कीदृशाय ? जगतः कालावराय,
कालेन कनिष्ठाय । पुनः कीदृशाय ? जगतः कालेन पूर्वाय,
पूर्वकालवर्तिने ज्येष्ठाय इत्यर्थः ।

चे जसि वेत्यस्योदाहरणमाह—जसि साध्वन्ये साध्वन्या इति ।

पूर्वाद्यल्पेत्यस्योदाहरणमाह—अल्पे अल्पा इति । एवं प्रथमे
प्रथमाः, चरमे चरमाः, द्वितये द्वितयाः, उभये उभयाः, द्वये द्वयाः ।
माघे-द्वया द्वयेषामपि मेदिनीभृतामिति तु द्वयं हैतम् इष्यन्ति
इष्य सर्पणे क्विप्, द्वयेषस्तेषां, वाशब्दस्य व्यवस्थयेति परे । अर्द्धे
अर्द्धाः, कतिपये कतिपयाः इति ।

तीयोडिति इत्यस्योदाहरणमाह—द्वितीयस्मै द्वितीयाय
इत्यादि ।

इतरेतरान्योन्यपरस्पररेऽप्रां कर्मव्यतीहारे स्त्रियामादेराम्
वा स्त्रीक्लीवयोः ॥ प्रीवर्जित-क्त्वी परे कर्मव्यतीहारे एते निपात्याः
स्त्रियश्च, एभ्यः परस्या अमादित्तेः स्त्रीनपुंसकविषये आम् वा
स्यात् । इतरेतराम् इतरेतरं स्त्रियः कुलानि वा पश्यन्ति । इतरे-
तराम् इतरेतरेण स्त्रीभिः कुलैर्वा भोज्यन्ते । इतरेतराम् इतरेतरस्मै

(१) चैक्याञ्चुदषहोऽरित्यनेन समासान्नो नेति ।

११६ । जरस् जराचि तु ।

(जरस् ।१।, जरा ।१।, अचि ७।, तु ।१।) ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादचि परे ।

निर्जरसो निर्जरसः निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरसः निर्जरसा ।

केचिदादाविनाताविच्छन्ति, निर्जरसिन निर्जरसैः निर्जरसे
निर्जरसः निर्जरसादित्यादि । पक्षे हसे च रामवत् ।

स्त्रियः कुलानि वा सृहयन्ति । इतरेतराम् इतरेतरस्मात् स्त्रियः
कुलानि वा विरमन्ति । इतरेतराम् इतरेतरस्य स्त्रियः कुलानि
वा स्मरन्ति । इतरेतराम् इतरेतरस्मिन् स्त्रियः कुलानि वा
अनुरज्यन्ते । एवम् अन्योन्याम्, अन्योन्यम् । परस्पराम् पर-
स्परम् इत्यादि । इतरेतरादीनां क्रियाविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वैकत्वे
स्वभावात् स्तः । अन्यथा अन्यादित्वात् इतरेतरान्योन्याभ्यां
परस्य मस्य तादेशः स्यात् । केचित्तु तादेशमपि, तेन इतरे-
तरत् इतरेतराम् इतरेतरं कुलानि । एवम् अन्योन्यत् अन्योन्याम्
अन्योन्यमित्याहुः । स्त्रीक्लीवयोरिति किम्—इतरेतरं पुरुषाः
पश्यन्ति । अन्योन्यमिमौ विघटयतः । क्रियाविशेषणत्वे तु इतरे-
तरं पुरुषाः पश्यन्ति ।

११६ । जरस् । पूर्वसूत्रादानुवर्तते । प्रकरणात् क्तेरच्चेव,
तेन जरा अत्र इत्यादौ न स्यात् । परत्वादादौ क्ते जरादेशः
न तु क्ति-कार्यं, तेन निर्जरसं निर्जरसः निर्जरसोः निर्जरसा-
मित्यादि । तु-शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन अतिजरसस्य भिक्षुश्च-

११७ । पाद दन्त यूष निशा पृतना मासासन
सानु नासिकोदक हृदयासृक् यकृत् शकृत् शीर्ष
दोषः-पदद् यूषन्निग् पृन्मासासन् स्तु नमुदन् हृदसन्
यकन् शकन् शीर्षन् दोषणः शसादि-पौ ।

(पाद--दोषः १॥, पद--दोषणः १॥, शसादि-पौ ७ ।) ।

एषां स्थाने एतं क्रमात् स्युर्वा शसादौ पौच परे ।

पदः पटा पद्गामित्यादि । दतः दता दद्गामित्यादि ।

कन्या वर्षगतं गता इत्यत्रानचपि जरसादेश इति कश्चित् ।
निर्जरसिन निर्जरसादिति तु परमतमित्याह केचिदित्यादि ।
निर्जसैरिति ऐस्करणान्न निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः ।
भाष्ये तु अतिजरैरित्येव ।

११७ । पाद । पादश्च दन्तश्च यूषश्च निशा च पृतना च
मासश्च आसनश्च सानु च नासिका च उदकश्च हृदयश्च असृक्
च यकृच्च शकृच्च शीर्षश्च दोषश्च ते, चर्षे व्यत्ययात् प्री । पच्च
दच्च यूषश्च निट् च पृच्च मास् च आसश्च स्तुश्च नश्च उदश्च हृच्च
असश्च यकश्च शकश्च शीर्षश्च दोषश्च ते । शस् आदिर्यस्य सः,
शसादिश्च पिश्च तत् तस्मिन्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । पौ शीर्षे भवः
शीर्षस्यः केशः, यूषस्यं हृद्यमित्यादि । कौ शसादिष्वेवेति
परे (१) । सुपदौ, व्याघ्रपदौ कुले इति तु ह-से पादादेशे पात् पत्

(१) उक्तञ्च दुर्गादासेन "शसादिपहणेन तत्पूर्वविभक्तेर्निरासात् क्लीवे
औकारस्य प्रित्वेऽपि तत्र न स्था"दिति ।

पाविति पदादेशः । केचित्तु दीर्घपदी दीर्घदोषणी दीर्घदोषणी इत्याहुः । विभिन्नस्यादेरचः पित्वात् (१) । वा शब्दस्य व्यवस्थया क्वचिन्न स्यात्, क्वचिदन्यत्रापि, तेन—

पादस्य पदतदर्धय-हति-कापि-हिमाज्यातिगे वा तु शब्द-घोषमिच्चनिष्के । पादस्य पत् स्यात् अतदर्धये हत्यादौ च, शब्दादौ तु वा । पादाय हितः पद्यः पन्याः, पहतः, पत्कापी, पद्धिमं, पदाजिः, पदातिः, पद्मः । पच्छब्दः, पट्टघोषः, पन्मिश्रं, पन्निष्कम् । पत्ते पादशब्द इत्यादि । अतदर्धय इति किं—पाद्यं पादाय वारिणि ।

ऋचः शसिः । ऋक् सस्वन्धिनः पादस्य पत् स्यात् शसि (२) परे । पच्छो गायत्रीं जपति । ऋचः किं—पादशः कार्पापणं ददाति ।

गोपहतयोः पदः । पादस्य पदः स्याद् गोपहतयोः (३) । पदगः, पदोपहतः ।

दन्तशीर्षयोर्दच्छीर्षणी न तयाचोः । अनयोरिती नस्तः क्रमादनयोः । दन्ते भवो दन्त्यः, स्थूलशीर्षोऽपत्यं स्थूलशीर्षिः, सृगशीर्षा युक्ता भागशीर्षी तिथिः । अचि किं—शीर्षण्याः केशाः ।

नान्नि दादिस्थस्योदकस्योदन् धि-वास-पेप-वाहने च वा तु

(१) अत्रायमाशयः—केचित् पण्डिताः शसादिष्वेवैत नाङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मते ह्रोवे व्यौकारस्यापि पित्वात् तत्रादेशः स्यादिति ।

(२) चशसि प्रत्यये इत्यर्थः ।

(३) गो उग्रहते च इत्यर्थः ।

भारादौ । टादिस्यस्योदकस्य उदन् स्यात् नान्नि, ध्यादौ च, भारादौ तु वा । उदकस्य सैवः उदमेवो नाम कश्चित्, तस्या-पत्यम् औदमेविः । उदवाहः, उदपानः कूपः, अनपेक्षितावयवार्या संज्ञेयम् । उदकं धीयति यत्र उदधिः समुद्रः, असंज्ञायामप्युदधिः कुम्भः, उदवासः, उदपेपं शुण्ठीं पिनष्टि त्रुमन्तः, उदवाहनः । उदभारः, उदकभारः । भारादिर्यथा—

भारहारौ च वाहय विन्दु-वीवध-गक्तवः ।

औदनो वज्रविपयौ (१) गाहो मन्यः प्रकीर्तितः ।

अस्यहसादेः पूरयितव्ये वा । अस्यहसादेरुदकस्य उदन् स्यात् पूरयितव्ये । उदकस्य कुम्भः उदकुम्भः, उदककुम्भः । अस्यहसादेस्तु उदकस्यालो । पूरयितव्ये किं—उदकगिरिः ।

परदस्योदो नान्नि । परदस्योदकस्य उदः स्यान्नान्नि । लोहितोदः क्षीरोदः लवणीदः । नान्नि किं—लवणीदकः कुम्भः ।

नासिकाया नस् तम्-क्षुद्रावर्ण-नगरये । नासिकाया नस् स्यात् तस्मि क्षुद्रे वर्णनगरभिन्ने ये च । नस्तः, नःक्षुद्रः, नस्यः । वर्णनगरये तु-नासिक्यो वर्णः, नासिक्यं नगरम् ।

हृदयस्य हृत्तासलेखयोः ष्या-शोक-रोग-शल्ये तु वा । हृदयस्य हृत् स्यात् तासलेखयोः परयोः, वा तु ष्यादौ । हृत्तासः हृत्तेखः । सौहृद्यं हृत्शोकः हृद्रोगः हृच्छल्यम् । पञ्चे सौहृदयमित्यादि ।

पाददन्तेति चूवं ह्यान्दसमिति परे । अप्रगस्तं निशि स्नानम् । पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च । हृदि विनिहितरूपः । दोषां बलात्

११८ । सदानोऽहोपोऽम्बस्यात् पौ वा त्वीड्याः ।

(सदा ।१।, अनः ६।, अत्-लोपः १।, अ-म्ब-स्यात् ५।, पौ ७।, वा ।१।, तु ।१।, ईड्याः ७।) ।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यात् पौ परे, ईड्योस्तु वा, न तु मस्यात् वस्याच्च परस्य । यूष्णः यूष्णा ।

११९ । नो लुप् फेऽधौ ।

(नः ६। लुप् ।१।, फे ७।, अधौ ७।) ।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे । यूषभ्यामित्यादि ।

डौ—यूष्णि यूषणि यूषे । मासः मासा माभ्यामित्यादि ।

पक्षे घौ च रामवत् । पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके ।

मन्वबलं गरीयः । निक्षुपस्यास्य मुहस्य प्रीते यूष्णि निरामय इत्यादिप्रयोगदर्शनात् भाषायां ग्रन्थकृता कृतम् ।

११८ । सदा । अतो लोपोऽहोपः, म च व च म्ब, म्ब च तत् स्यद्येति म्बस्यः, न म्बस्यः अम्बस्यस्तस्मात्, ईश्च डिश्च तौ तयोः । औक्ष्णः पौष्णः धार्तराज इत्याद्यनेनैव सिद्धे हनघनघृतराजामिति सूत्रमेवं ज्ञापयति, ताच्चे सर्व्वत्र अनो नाकारलोप इति, तेन राजन्यः सूईन्य इत्यादि सिध्यति । पूर्व्व-वाधिकारनिवृत्त्यर्थं सदेति, (१) अन्यथा जरसादेशः पदाद्यादेशाश्च नित्यं स्युरित्यर्थः ।

११९ । नो । न इति प्रकृतिनान्तस्य नः । लेरधिकारात् लेरेव । तथाच प्रकृतिनान्तस्य ले र्णस्य लुप् इत्यर्थः, तेन राजा

(१) “केचित्तु सदेति मुख्यत्वे गौष्णत्वे चेत्यर्थः, तेन पृजितपृष्णः पीतदृष्ण इत्यादि इत्याहुः”—का-सि ।

१२० । सङ्घ्रा-वि-सायाद्वाङ्गोऽहन् ङौ ।

(सङ्घ्रा-वि-सायात् ५।, वा, ।१।, अङ्गः १।, अहन् ।१।, ङौ७) ।

सङ्घ्रा-वि-सायेभ्यः परस्याङ्ग इत्यस्य अहन् वा स्यात् ङौ ।

द्व्यङ्गि द्व्यहनि द्व्यङ्गे, व्यङ्गि व्यहनि व्यङ्गे, सायाङ्गि साया-
हनि सायाङ्गे ।

विश्वपाः विश्वपौ विश्वपाः, विश्वपां विश्वपौ ।

१२१ । धोरा लोपोऽच्यवौ ।

(धोः ६।, आ ।६।, लोपः १।, अचि ७।, अचौ ७।) ।

धोराकारस्य लोपः स्यात् अघावचि परे । विश्वपः, विश्वपा
विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खभादयः । धोः किं—हाहाः हाहा
हाहाभ्यामित्यादि । शेषं विश्वपावत् । हरिः ।

ज्ञानी य्षभ्यामित्यादौ स्यादेव । न तु प्रशान् भवान् भवन्
अहन्नित्यादौ । कथं सुवनमाचक्षाणः सुवन्नित्यादौ लुप् न
स्यादिति, उच्यते, अकारस्थानिवद्भावात् । परैकदेशिनः (१)
पदादयोऽपशब्दा इत्याहुः । ये तु पदादयः पृथक् शब्दा इति
वदन्ति तेषां मते पत् पदौ पद इति भवन्ति ।

१२० । संख्या । संख्या च विश्व सायश्च तत् तस्मात् ।
अङ्ग इति सर्वैकदेशसंख्यातसंख्याव्यादित्यादिष्टाङ्गः, अर्थे ग्री ।
द्व्यङ्गीति ङौ अहन्नादेशे वा अङ्गोपः । पक्षे द्व्यहनि इति । उभय-
त्यक्तपक्षे द्व्यङ्गे । एवमन्यत्र ।

१२१ । धोरा । आ इति लुप्तधीकं दम् । न धिरचि-

अजन्तपुंलिङ्ग-शब्दः ।

१२२ । युञ्जामौ यू ।

(युञ्जाम् ५॥, औ ।१, यू २॥) ।

इकारोकाराभ्यां पर औ क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति । हरी ।

१२३ । णुर्धि-जस्-ङित्सु ।

(णुः १, धि-जस्-ङित्सु ७॥) ।

स्तस्मिन्, अज्-विशेषणम् । अर्थलाघवात् पाविति न कृतं,
तथाहि पेश्यत्ताद्येप्रकृतिकत्वेन विलम्बप्रतिपत्तिकत्वादाह
अचघाविति । “तद्धेतोरेव तदसु किं तेन” इति न्यायात् क्वचित्
शब्दलाघवादर्थलाघवोऽपि न्याय्य इति । विश्वप इति विश्वं
पातीति पाधोः क्विप् । एवं सोसपः । तातं तायते इति तातताः
तान् ताततः । हाहा इत्यव्युत्पन्नपक्षमाश्रित्य इदमुक्तम् । हाशब्दं
जहाति इति व्युत्पत्त्या हाह इति । केचित्तु ब्राह्मणवाचकस्य
आशब्दस्यापि अः पश्य, ए देहि, इ विरमति (१) । अस्मन्मते तु
अः पश्य, ए देहि, ए विरमति इत्यादि । कथं क्तौ यप् से
इति ? सौत्रत्वात् । (२)

१२२ । युञ्जाम् । इञ् उञ्च तौ, ताभ्यां तमितं करोति ।
अवयवापेक्षया इम् । इह लाक्षणिकयुतोऽपि ग्रहणात् अतिस्त्री
चित्तगू इत्यादि स्यात् । यू इति द्वीदम् ।

१२३ । णुर्धि । ङ इत् येषां ते ङितः । धिञ्च जश्च ङितश्च

(१) विरमतीति शतलानं सप्तम्यन्तं पदम् ।

(२) आवन्तभिन्नानामप्याकारलोप इति वार्त्तिकम् । अतएव आचार्येण

तन्मतमवलम्ब्य व्यादनजः क्तौ यप्से इत्यादौः क्तादिशब्दस्याप्याकारो लुप्त इति
दुर्गादासः ।

इदुतो णुः स्यात् धौ जसि ङिति च परे । हरयः ।

त्यलोपे त्यलक्षणम् । हे हरे । हरिं हरी हरीन् ।

१२४ । टादसञ्जास्त्रियान्तु ना ।

(टा ।१, अदसः ५।, च ।१, अस्त्रियां ७।, तु ।१, ना।१) ।

इदुङ्गामदसञ्च परष्टा ना स्यात्, नतु स्त्रियाम् ।

हरिणा हरिभ्यां हरिभिः, हरये हरिभ्यां हरिभ्यः ।

ते तेषु । ङित इति जस् साहचर्यादलाक्षणिकस्यैव (१) ग्रहणं, तेन मत्यै सस्ये इत्यादौ न स्यात् । इदुदुभ्यां विहितेषु धिजस्-ङित्सु णुरित्यर्थः । तेन हे अतिनदे हे चित्रगो इत्यादौ स्यात् । न तु हे नदि हे सुभ्रु इत्यादौ । वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः । सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ तु हे से पुनस्तन्वादित्वादूपि सुभ्रू द्वीत्यनेन स्वः । (२)

१२४ । टा । न स्त्री अस्त्री तस्याम् । अदोग्रहणं सर्व्वकार्य्या-नन्तरं मात्स्वर्धावु ज इति ज्ञापनार्थं, तेन अमुष्मै अमुष्मै इत्यादि स्यात् । द्विलिङ्गस्य तु यदा पुंस्येव वृत्तिस्तदा स्यादेव, तेन पटुना पुंसा इत्यत्र स्यात्, न तु पट्वा स्त्रिया इत्यादौ ।

(१) साक्षात् ङित एवेत्यर्थः ।

(२) त्यलोपे इत्यादि । येन केनापि शब्देन प्रत्ययलोपे प्रत्ययसम्बन्धि कार्य्यं स्यादिति । यथा राजा इत्यादौ सेर्लोपे दीर्घः । एवं वाचामीशो वागीश इत्यादौ क्लेरुक् ल्ये चेति लुक्शब्देन विनक्तेर्लोपे कृते विभक्त्यन्तविहिता पदसंज्ञा सिद्धा इति दुर्गादासः ।

त्यलक्षणमिति कार्य्यमित्यस्य विशेषणम् । तथाच ल्यः-प्रत्ययो लक्ष्यते उप-लभ्यतेऽनेति त्यलक्षणम्, अर्थात् प्रत्ययस्य लोपे तस्मिन् परे विहितं यत्कार्य्यं तद्भवतीति । का-सि ।

१२५ । डस्यैडो लोपः ।

(डस्य ङा, एङः षा, लोपः १ ।) ।

एङः परस्य डसिडसो डंस्य लोपः स्यात् ।

हरिः हरिभ्यां हरिभ्यः । हरिः हर्यीः हरीणाम् ।

१२६ । युङ्गां डे डीः ।

(युङ्गां षा, डेः ङा, डीः १ ।) ।

इदुङ्गां परस्य डेडीः स्यात्, ड इत् ।

१२५ । डस्यै । एडो ग्रहणं सामान्यस्यैडः प्राप्त्यर्थं, तेन तेः देः गोः द्योः महोः स्मृतोरित्याद्यपि स्यात् (१) ।

१२६ । युङ्गां डेः । युङ्गामिति पूर्ववत् । युता डेरी इति कृते हरी शम्भाविति सिद्धं भवति, एवं सति विंशतेस्त्वडावित्यडौ ग्रहणं विनापि विंशताविति च सिध्यति, तथापि डौ करणं, येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् प्राप्तसमुदितादेशनिवृत्त्यर्थम् (२) । अथवा लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवान् इति न्यायात् व्य-स्वस्तिशब्दस्य स्वस्तावित्यनिष्टवारणार्थम् । कामवाचिन इशब्दस्य तु आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायात् औ इति ।

(१) तेः देः इति तेष्टु देवने, देष्टु ड तु देवने इत्यनयोः क्विपि रूपम् । महंशसौ उद्येति महोः । स्मृत उद्येन स स्मृतोः ।

(२) इकारारोकाराभ्यां सहितस्य डेरित्युक्तौ इकारोकारान्तशब्दसहितस्यैव डेरौकारप्रसक्तिनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

१२७ । टे लीपो डिति विंशतेस्तेस्त्वडौ ।

(टे: ६।, लोपः १।, डिति ७।, विंशते: ६।, ते: ६।, तु ।१।, अडौ ७।) ।

डिति परे पूर्वस्य टे लीपः स्यात्, विंशते स्तेस्त्वडौ ।

हरौ हर्योः हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरव्यादयः ।

१२८ । सख्यृङ्गां से ङधिः ।

(सख्यृङ्गां ५॥, से: ६।, डा ।१।, अधिः ६।) ।

सखिशब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य से ङा स्यान्न तु धिः ।

सखा । अधिः किं—हे सखे ।

१२९ । घौ त्रिः । (घौ ७।, त्रिः १।) ।

सख्यु ऋकारस्य च त्रिः स्यादघौ घौ परे ।

सखायौ सखायः, सखायं सखायौ सखीन् ।

१२७ । टेलीपः । न डिरडिस्तस्मिन् । विंशतेस्तेस्त्वडा-
विति, डौ विंशतौ पूर्वेण (१) टिलोपः । डिभिन्ने डिति तेलीपः ।
यथा—विंशः, विंशतिमाचष्टे विंशति इत्यादि । (२)

१२८ । सख्यृत् । सखा च ऋच्च तौ ताभ्याम् । नधिरधि-
स्तस्य । अधिरिति पृथक्-दकरणात् क्वचिन्न स्यात्, तेन अर्जुनस्य
सखा क्णः क्णस्य सखिरर्जुन इति भारते । आर्षमित्यन्ये ।

१२९ । घौ । पूर्वसूत्रादधेरित्यनुवर्तते ऋत्साहचर्यात्, तेन
हे सखे इत्यत्र न त्रिः ।

(१) पूर्वेण अस्य सूत्रस्य पूर्वशेनेत्यर्थः ।

(२) डि-वर्जनात् क्तडित एव अङ्गं न त्वतिदिष्टस्य, तेन विंशतिमाचष्टे

१३० । सख्युष्टाङ्गितामा-ए-उसुसौ ।

(सख्युः ५१, टा-ङ्गितां ६॥१, आ ए उस् उस् औ ।१॥१) ।

सख्युः परेषां टा-ङ्गितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते क्रमात्
स्युः । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । शेषं हरिवत् ।

१३१ । पत्युरसे । (पत्युः ५१, असे ७) ।

पतिशब्दात् परेषां टाङ्गितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते

१३० । सख्युः । उ इद्येषां ते ङितः, टाश्च ङितश्च ते तेषाम्,
आश्च एश्च उश्च उश्च औश्च ते, सौत्रत्वाज्जसो लुक् वि-सम्बन्धावौ
च । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । सख्यौ इत्यत्र लाक्षणिक-
त्वात् न णुः । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इत्युक्तेः
सखिना वानरेन्द्रेणेति । भाष्ये तु गौख्येऽपि अतिसखा
अतिसखायौ अतिसख्या इत्याद्युक्तम् । न्यासे तु सख्यर्थप्राधान्य
एव, तेनातिसखिः अतिसखी अतिसखिना इत्यादौ न स्यात्
इत्युक्तमिति । (१)

१३१ । पत्युः । न सः असस्तस्मिन् । पतिना नीय-
मानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति । गते ऋते प्रव्रजिते क्लीवे च

विंशत्यतीत्यादौ ङिभिन्नेऽपि अतिदिष्टत्वात् न तिलोपः, किन्तु सामान्यङिति
टिलोप एव इति । का-सि ।

(१) “स्त्रियान्तु नित्यवन्तत्वात् सखो सख्यौ सख्य इत्यादि गौरीवत् । क्लीवेऽस्य
न प्रयोगः । तथाच—सखा नित्ये सहाये ना वयस्यायां सखी मता इति मेदिनी ।
यत्तु अहो शिशुत्वं तव खण्डितं न आरस्य सख्या वयसाप्यनेन इति नैषधे वयसा
इत्यस्य विशेषणं सख्या इति, तत्पुंस्त्वेव अजहङ्गित्वात् । अतएव हेतुस्वद्वन्द्व-
वर्चं समिति रघुः”—इति दुर्गादासः ।

क्रमात् स्युर्नतु से । पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ । असे किं--
श्रीपतिना इत्यादि । शेषं हरिवत् । कतिशब्दो व्वान्तः ।

१३२ । डतिसङ्ख्याणो जस्शसो लुक् ।

(डति-संख्या-प्-णः ५।, जस् शसोः ६॥, लुक् ।१।) ।

डत्यन्तात् षान्त-नान्त-संख्यायाश्च परयो जस्शसो लुक्
स्यात् । कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु ।
एवं यति तति ।

डति-व्य-णान्तसंख्यास्मद्-युष्मद्ः सदृशास्तिषु ।

त्रादयः संख्याशब्दा व्वान्ताः ।

पतिते पतौ । पतौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतचारिणी । आयुषं
हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ दुहितुः पतौ । सीतायाः
पतये नम इति पूर्ववत् (१) । छान्दसमिति परे ।

कतिशब्दो व्वान्त इति । अनिश्चितबहुत्वविशेषार्थकत्वात्
इति भावः ।

१३२ । डति । ष च न च ण, संख्या चासौ ण चेति
संख्याण, डतिश्च संख्याण च तत्तस्मात् । डतिर्डत्यन्तः, संख्याण
षान्त नान्त संख्या इत्याह डत्यन्तादित्यादि (२) ।

डतिव्य । डतिश्च व्यञ्च णान्तसंख्या च युष्मच्च अस्मच्च ते ।

(१) पूर्ववत् सखिना वानरेन्द्रेणेतिवत् ।

(२) एभ्यः क्लोवेऽपि कति फलानि षट् पत्राणि षञ्च मूलानि इत्यादौ जस्-
शसोः शिं वाधित्वा लुगेव । अष्टौ अष्ट फलानि इत्यादौ डौ लुक् च स्यात् । न च
निमित्तगतविशेषतो लिङ्गतविशेषस्य बलवत्त्वात् सर्वाणि इत्यादौ यथा ऽन्तसंज्ञा-
विहितमिकारादेशं वाधित्वा जस्शसोरित्यनेन शिः स्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु

१३३ । चेरयङ् नामि ।

(त्रिः ६।, अयङ् ।१।, नामि ७।) ।

त्रिशब्दस्य अयङ् स्यात् नामि परे, ङित्त्वादन्यस्य स्थाने ।
त्रयाणां त्रिषु । द्विशब्दो द्वान्तः ।

णान्तः पूर्ववत् । त्रिषु लिङ्गेषु सदृशाः समानरूपाः, एषां लिङ्ग-
कृतप्रयोगवैलक्षण्यं नास्तीत्यर्थः(१) । उति-व्य णान्तसंख्यानां मुख्य
एवायं नियमः, पूर्वसूत्रेण व्याल्लुक् क्तेरित्यनेन च मुख्य एव तुग्वि-
धानात् । तेन प्रियकतीनि सुखस्तीनि प्रियपञ्चि प्रियपञ्चानि
कुलानीत्यादौ न स्यात् । य-से तु प्रियकति इत्यादौ स्यादेव ।
एषां सलिङ्गत्वात् प्रियाः पञ्च स्त्रियो यस्य प्रियपञ्चा युवा इत्यादौ
पुंवङ्गावः ।

त्रादय इति । त्रादीनामेकत्वद्वित्वाबोधकत्वात् व्वमेव । अयं
नियमस्त्वष्टादशशब्दपर्यन्तो, विंशत्यादेः क्वविधानात् ।

१३३ । त्रिः । आमीत्यकरणात् क्वचिन्न स्यात् । तथाच
त्रीणामपि समुद्राणां युगान्ते तु समागम इति वृद्धतिङन्तः ।
मुख्यस्येवायं विधिस्तेन अतित्रीणाम् । अन्ये तु गौणेषुपि अति-
त्रयाणामित्याहुः ।

(१) एषां पुंस्त्रीनपुंसकनिङ्गविहितकार्यं नास्तीत्यर्थः । अतएव युष्मदस्त्रिणां
शसो नकारं विधास्यति । एवं कति स्त्रिय इत्यत्र पाच्छोणादीत्यादिना ईप् न स्यात्,
पञ्च स्त्रिय इत्यत्र च नान्तत्वादीप् न स्यादिति । न च निमित्तगतविशेषतो
लिङ्गगतविशेषस्य बलवत्त्वात् सर्वाणि इत्यादौ यथा त्रिसंज्ञाविहितमिकारादेशं
वाधित्वा लसृशसोरित्यनेन शिः श्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु इति वाच्यं,

१३४ । त्यदां टेरः क्तौ ।

(त्यदां ६॥१, टेः ६॥, अः १॥, क्तौ ७॥) ।

त्यदादीनां टेरकारः स्यात् क्तौ परे ।

हौ हौ, द्वाभ्यां द्वाभ्यां, द्वयोः द्वयोः ।

वातप्रसीः वातप्रस्यौ वातप्रस्यः ।

१३४ । त्यदाम् । व्वनिर्देशो हि गणार्थः, स्त्रिसंज्ञस्यैव ग्रहणात् । अतितत् विप्रः, अतितत् स्त्री, अतितदौ कुले इत्यादौ न स्यात् । सूत्रे टेरत्वाभावः सौत्रत्वात् । दभो यौ इत्यत्र भाव्यमानः(२) अक् णं न गृह्णाति इति ज्ञापकात् अकारस्यानित्वेऽपि न णग्राहकत्वम् । प्रकरणात् क्ताविति प्राप्ते क्तिग्रहणात् युष्मदस्मदोरतसि गौणेऽपि स्यात्, (३) द्विशब्दस्य तसि न स्यात्, तेन अतित्वान् अतिमान् इत्यादौ स्यात्, न तु त्वत्तः मत्तः द्वित इत्यादौ ।

उतिव्यणान्त इत्यादिना डत्यन्तादीनां लिङ्गतये साम्यनियमेन लिङ्गविहितकार्यनिषेधादिति दुर्गादासः ।

(१) भाव्यमान उत्पाद्यमान आदेशः प्रत्ययश्चेति यावत् ।

(२) युष्मदस्मदौर्गौणेऽपि टेरःस्यात्, मुख्ये तु तसि प्रत्यये परे न स्यादित्यर्थः ।

अत्र कार्तिकेयसिद्धान्तः “न च त्यङ्गो डः क्ताविति वाच्यं, स इत्यादौ तद्दशब्दस्य अकारव्यवधाने सत्त्वाभावादनिरूपितः । टेर्विहितकारस्य प्रकृतिभक्तत्वात् सत्त्वं स्यादेव । ननु त्यदां डङ् क्ताविति कृते प्रकृतिभक्तत्वात् सत्त्वादिकार्यं भवितुं सर्हति कथमेतद्गौरवमिति.....उद्भूतमन्यः समधिकफलमाचष्टे इति न्यायात् त्यदादीनां मध्ये युष्मदस्मदौर्गौणे स्त्रिसंज्ञाभावेऽप्यत्वविधानार्थमित्याह । अत्र प्रकरणादेव क्तिप्राप्तौ क्तिग्रहणं, विद्यमानविभक्तेस्तत्स्थानजातस्य च प्रात्यर्घ्यम् । तेन स तौ ते यतः तत इत्यादि । अतएव द्वियुष्मदस्मदो न तसीति. वक्तव्यात् निषेधः सङ्गच्छते”.....इत्यप्याह । त्यदां डङ् क्तौ इति यच्च कृतं तत्प्रक्रियालाषवार्थमिति कश्चित् ।

१३५ । यूतोऽम्शसो म्नावदीधोः ।

(यूतः ५।, अम्शसोः ६॥, न्नी १॥, अदीधोः ५।) ।

दी-धुवर्जादीदूदन्तात् परयोरम्शसोः स्थाने क्रमात् म-नी स्तः ।

वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्यामित्यादि ।

एवमतिलक्ष्मणादयः (१) । सुधीः ।

१३६ । धोरियुवचि ।

(धोः ६।, इय्-उव् ।१।, अचि ७।) ।

धोरीदूतोः स्थाने क्रमादियुवौ स्तो ऽचि परे ।

सुधियौ(२) सुधियः इत्यादि । एवं सुग्री-यवक्रादयः । प्रधीः ।

१३५ । यूतः । ईश्च जश्च तौ, ताभ्यां तस्मितं करोति, यूत

तस्मात्, अम्च शश्च तौ तयोः, मच नच तौ, दीच धुश्च तू, न

तत् अदीधु तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । वातप्रमीमिति वातशब्दात्

प्रपूर्व-मा-धोः कौः । एवं कर्कन्धूं कर्कन्धून्, जरयसौणादिकः ।

केचित् स्त्रियामीपि दीसंज्ञत्वात् वातप्रमीं वातप्रमीः, अपि

कर्कन्धूं कर्कन्धूः इत्याहुः ।

१३६ । धोः । इय च उव् च तत् । पूर्वतो यूत इति क्तिं

(१) एवमतिलक्ष्मणादय इति । यूत स्त्रेप्रव दीत्यत्र एवकारेण नित्यस्त्रीलिङ्ग-
शब्दस्य नदीसंज्ञा विहिता, अत्र तु पुंयोगात् पाञ्चिकत्वेन नदीसंज्ञाभावात् धातुत्वा-
भावाच्च वातप्रमीशब्दवर्षां रूपमिति ।.....भाष्यकारक्रसदीश्वरौ तु पुंयोगे-
ऽप्येषां नदीत्वमङ्गीकृत्य सर्व्वविभक्तिषु स्त्रीलिङ्गवदुदाजहृत रिति । का-सि ।

आदिशब्दात् अतितन्नी वञ्जप्रेयसीत्यादयः । अकारान्तेषु ह्रस्व अतिचमू,
अतिवधूप्रभृतयः ।

(२) शोभना धीर्यस्य स सुधीः, क्विबन्तत्वादस्य धातुत्वं वर्त्तते । विच्क्विबन्तो
हि धातुत्वं जहाति न जहाति वेति वचनात् इति । का-सि ।

१३७ । कव्याद्यनेकाचोऽस्याद्दृन्पुनर्वर्षाका-
राद्यन्वभूसुधियोर्वी ।

(कव्याद्यनेकाचः ६।, अस्यात् ५।, अदृन्—सुधियोः ६॥, यौ१॥) ।

कादि र्यादिरनेकाचश्च धी रीदृत्तोरस्यात् परयोः क्रमात् यवी
स्तः अत्रि परे, नतु दृन्भू-पुनर्भू-वर्षाभू-काराभूभ्योऽन्यस्य भू-
गच्छस्य सुधियश्च । प्रथी प्रध्यः इत्यादि । एवं टीध्यादयः ।

कव्याद्यनेकाचः किं—गुहधियो । अस्यात् किं—यवक्रियौ ।
नीः नियौ ।

विपरिणम्यानुवर्त्तयन्नाह ईदृत्तोरिति । एवं सुयी-यवक्रयादय इति ।
आदिगच्छात् इमिच्छति इति क्तिप्, ईः इयी इयः, एवं उमिच्छति
इति जः उवी उवः इत्यादि । प्रकरणात् क्तिरच्चेव, तेन सुधय्यं
इत्यादौ न स्यात् (१) ।

क्रीयूरादिडमोर्वा । क्रिय आटी युवोडमि इयुवी वा स्तः ।
क्रियादिः क्रयादिः युवः योः । अनुकरणादित्यन्वः ।

१३७ । कंच व्यंच कव्यं, कव्यमादिर्यस्य सः, कव्यादिय
अनेकाच्च तत्तस्य, न स्यः अस्यः तस्मात्, दृंच पुनश्च वर्षाश्च काराच
ता आदयो यस्य सः, तस्मादन्यः दृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्वः, स चासी

(१) नुध्यादयः पुंवदित्यादौ इत्यादेशाभावं दर्शितवताचार्येण अत्राचीति स्यादे-
रेवेति ज्ञापितं, नानान्यगच्छोऽपि क्वचिद्विभेदपरौ भवतीति न्यायात् ।.....किञ्च
ज्ञापकमिह्ननित्यमिति न्यायात् क्वचिदन्यत्वापि भवति, तेन तुरामाहं पुरोधाय
घाम स्याद्यस्मत्वं ययुरिति क्वचिदासः । विगेयविधित्वाद्दीर्घस्यापि बाधकोऽयं, तेन
डौ सुधिवि इत्येव इति दुर्गादासः ।

भूश्चेति, पश्चात् स च सुधीश्च तौ, दृन्पुनर्वर्षाकारायन्यभूसुधियौ,
न तौ अदृन्पुनर्वर्षाकारायन्यभूसुधियौ तयोः । यच वच तौ ।
धोरिति धोरवयवभूतयोरित्यर्थः । नत्वित्यादि, दृन्निति हिंसार्थव्यं
तस्माद्भूधोः क्तिप्, दृन्भूः स्त्री सर्पचक्रयोरिति दकारादौ
मेदिनी । दृन्भूः स्त्री कुलिशे चक्रे दृन्भूः स्त्रीपुंसयोरहाविति
दकारादौ विश्वः । दृन्भूरूपप्रत्ययेन निपातितमिति भाष्यम् ।
कारास्थाने कारं पठित्वा करभूः करभ्वौ कारभ्व इत्यादि ।
एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् कारभ्वौ इति केचिदाहुः ।
एषामियुवीदृङ्गिन्नत्वात् स्त्रियां दीसंज्ञायां दृन्भ्वै दृन्भूनां काराभ्वै
काराभूणामिति ।

यदा स्याद्युत्पत्तेः प्राक् सस्तत्रैवायं विधिरिति भाष्यं, तेन
इषद्वियः कुधियः अभियः धर्मधियः नानाधियः दातलुवा,
वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषमुखे निपात इत्यादौ स्याद्यन्तेन
से न स्यात् । वृश्चिकभियेति सस्वन्धे षी-विवक्षयेति चान्द्राः ।
व्यानां मध्ये गेरेव विधानादौषद्विय इत्यादौ न स्यादित्यन्ये ।
वस्तुतस्तु दृन्पुनर्वर्षाकाराभ्वसुधीकव्याद्यनेकाचोऽस्याद् व्यौ इत्य-
कारणात्, उत्सर्गत्वाद्वा इषद्विय इत्यादौ न स्यात् (१) । दीध्यादय

(१) दृन् हिंसा तदर्थं भवतीत्यर्थः । एषां लिङ्गार्थनिर्णयस्तु, दृन्भूः स्त्री कुलिशे
चक्रे दृन्भूःस्त्रीपुंसयोरहाविति विश्वप्रकाशात् । पुनर्भूःस्यात् द्विरुदायां दृन्भूः पञ्चग-
वज्जयोः । पुनर्नवायां वर्षाभूःस्त्रियां क्तिञ्जुलुके ऽभवे । काराभूर्निगडस्थाने क्रियाया-
मपि चेष्यते इति कोषाच्च । केचित्तु कारास्थाने कारं पठित्वा कारभ्वौ कारभ्व
इत्युदाहरन्ति । तथाच काराच्चेष्यते इति वामनः । वर्षादृन्पुनःकाराद्भव इति
चान्द्राः । कारशब्दो ध्वजन्तो वृत्तौ भाष्ये च दृश्यते इति रचितश्च । कारस्थाने

१३६ । त-तज-खादीयो ङोवोः ।

(त-तज-खात् ५, ईयः ५, ङः १, वा । १, उः १) ।

तात् तस्थानजाद्वर्णात् खाच्च परादीकारजात् यकारात् परो
ङसिङसो ङ उः स्याद्वा । सुत्युः सुत्यः । लून्युः लून्यः । सुख्युः सुख्यः ।

शम्भु ह्रिवत् साध्यः ।

शम्भुः शम्भू शम्भवः, शम्भुं शम्भू शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां
शम्भुभिः, शम्भवे शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः
शम्भोः शम्भूनां, शम्भौ शम्भोः शम्भुषु । हे शम्भो ।

एवं विष्णु-वायु-भान्वादयः ।

न्यायादाम् । एवं ग्रामख्यामित्यादि । बहुग्रामणिनि कुले इत्यादौ
परत्वान्नुण्, पुंवद्भावपक्षे तु स्यादेव (१) ।

१३६ । ततज । ताज्जायते तजः, तश्च तजश्च खश्च तत्तस्मात्,
इयो यः (२) ईयस्तस्मात् । प्रकरणात् कव्यादीत्यनेन क्ततयस्यैव
ग्रहणात् सख्याः इत्यादौ न स्यात् । सुत्युरिति सुतमिच्छति
सुतीयतीति क्विप् यूलोपोहसीत्यनेन यलोपः, अनेकाच्त्वात्
पूर्व्वेण यः अनेन उः । लून्युरिति लूधोः क्तस्तस्य नः, शेषं पूर्व्व-
वत् । एवं चाम्युः प्रस्तीम्युरित्यादि (३) । पक्षे सुत्य इत्यादि । वेति
नेच्छन्ति परे ।

(१) आभितिशेषः ।

(२) धोरीकारस्थानजातो य इत्यर्थः । अत्र मण्डूकश्रुताधिकारात् धोरित्य-
नुवर्तते इति दुर्गादासः ।

(३) लै-क्तस्तस्य मः चामः, प्रपूर्व्वस्यै-धोः क्तस्तस्य मः प्रस्तीमः, तमिच्छतीति
क्विप्, पश्चात् चामी-प्रस्तीमी शब्दयोर्ङसि रूपम् ।

१४० । क्रोष्टोस्तुनस्तृन्नधौ घौ स्त्रियाञ्च ।

(क्रोष्टोः ङा, तुनः ङा, तन् । १।, अधौ ७, घौ ७, स्त्रियां ७, चा १।) ।

क्रोष्टुमद्स्य तुनः स्थाने तन् स्यात् अधौ घौ परे स्त्रियाञ्च,
न इत् ।

(१२८) सखृद्भ्यामिति । क्रोष्टा, हे क्रोष्टो । (१२९) घौ
त्रिरिति । क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ ।

१४० । क्रोष्टोस्तुनः । न धिरधिस्तत्त्विन् । गौणेऽपि बहु-
क्रोष्टृणि वनानि, अत्र हेऽपि दृतः क इति कोन स्यात् पूर्वावस्थाया-
दन्तत्वाभावात् । बहवः क्रोष्टारौ यस्यामित्यादौ तृणि ऋदन्तात्
गर्भवदीपि बहुक्रोष्ट्री पुरी इत्यादि (१) । स्त्रियामित्युक्तेः क्रोष्ट्रीः
क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रीभ्यामित्यादि । एवं पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतमित्यत्र
तार्ये गे स्त्रीत्यस्य लुकि पञ्चक्रोष्टृ वनं पञ्चक्रोष्ट्रा भृत्येनेत्यादि (२) ।
पूर्वस्य निच्चात् समुदितस्यैवादेशः (३) अन्यस्य निचं घावस्वसृ-
त्स्य इति सुनिषेधार्थम् ।

(१) गौणेऽपि बहुक्रोष्ट्री पूरित्यादौ चत्रयवस्व पुंस्त्वेऽपि चतुदायस्य स्त्रीत्वात्
तनादेशे ईविति—का-चि ।

(२) “एवं पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतमिति वाक्ये तार्यविषये द्विगौ ष्ये ययोर्लोपे
इति ईपोलोपे गर्गवस्व इत्यादिना ऋविहितत्वलोपे चतुदायस्य स्त्रीत्वात् तृणो
निवृत्तौ अत्रयवस्वोत्वात् तृणि पञ्चक्रोष्टृ इति—का-चि ।

(३) क्रोष्टोस्तोस्तन् इत्यनुक्ता तनस्तृन् इति कथञ्चनमित्याह पूर्वस्येति ।
पूर्वस्य तुनः । समुदितस्यैव तस्मान्ने एव तनादेशः, अन्यथा तृणो निच्चादन्ते एव-
सादिति ।

१४१ । वाच्यघौ । (वा ।१।, अचि ७, अघौ ७) ।

क्रोष्टोस्तुन स्तृन् वा स्यात् अघावचि परे । क्रोष्टृन्(१) क्रोष्ट्रा ।

१४२ । ऋतो डो डुः । (ऋतः ५।, डः १।, डुः १।) ।

ऋकारात् परो डमिडसो डो डुः स्यात्, ड इत् ।

क्रोष्टुः क्रोष्टुः क्रोष्ट्रोः क्रोष्टृणाम् ।

१४१ । वाच्य । न घिरघिस्तस्मिन् । अस्योपादानं स्यमौ-

जसो निषेधार्थं, न तु घिसामान्यस्य,(२) तेन बहुक्रोष्टुनी वने इत्यत्र

न स्यात् । वा पाविति सूत्रिते क्रोष्टौ साधुरित्यत्र ऋद्रो ये इति

क्रोष्ट्रं इत्यनिष्टं स्यात् । अत्रापि गौणे बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्ट्रा पूर्या

इत्यादि । क्रोष्टृन् क्रोष्टृणां इति चान्द्रास्तन्मतमवलम्ब्य क्रोष्टृन्

क्रोष्टृणां इति । इदं नेच्छन्ति परे । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स

एव नित्य इति न्यायात् (३) आदौ नकारनुमौ, तयोर्नादेशस्तेन

क्रोष्टृन् क्रोष्टृनामित्यप्याहुः ।

१४२ । ऋत । ड इति पीब्यत्यये प्री । डुरिति डित्वात्

टिलोपः ।

(१) साम्प्रतं प्रचरत्सु वज्रपु सुद्रितेषु सुग्धत्रोधपुस्तकेषु शसि क्रोष्टृन् आसि च क्रोष्टृनामित्येकैकमेव पदं दृश्यते । तर्कवागीशमते तु शसि क्रोष्टृन् क्रोष्टृन् आसि च क्रोष्टृणाम् क्रोष्टृनामित्येवाचार्यसम्मतमिति प्रतीयते । तदस्माभिरपि तथैव सन्निवेशितम् । दुर्गादासोऽपि शसि क्रोष्टृन् क्रोष्टृन् इति पदद्वयमाचार्य सम्मतमित्याह ।

(२) न तु शिः क्लीवे इत्यनेन विशेषविहितस्येत्यर्थः ।

(३) यस्मिन् विधौ कृते अकृतेऽपि वा, यस्माद्विधेः परं पूर्वञ्चेत्यर्थः, प्रसङ्गः प्रसक्तिर्विद्यते यस्य तादृक् यो विधिः स एव, नित्यः, स एव विधिः पूर्वोक्तविधेः

१४३ । णुडिध्योः । (णुः १, डिध्योः ७॥) ।

ऋकारस्य णुः स्यात् ङी धी च परे । क्रोष्टरि क्रोष्ट्रोः ।

पक्षे हसे च शम्भुवत् ।

ह्रह्रः ह्रह्रौ ह्रह्रः इत्यादि, वातप्रमीवत् । एवमतिचम्बादयः ।

सुभूः सुभुवौ सुभुवः इत्यादि सुधीवत् । एवं कटप्रू-खयम्बादयः ।

सुलूः सुल्वौ सुल्वः इत्यादि प्रधीवत् । एवं ट्टन्भू-खलम्बादयः ।

घाता, टनन्तक्रोष्टुवत् । धी-हे घातः । एवं नमृ-ह्रीत्-पीतादयः ।

पिता, हे पितः ।

पिता माता नानादा ना सव्येष्टृ-भ्रातृ-यातरः ।

जामाता दुहिता देवा न टनन्ता इमे दश ॥

१४३ । णुः । डिश्च धिश्च ती तयोः । व्युत्क्रमनिर्देशात् (१)

ऋतः सेत्वेऽपि ण्ग्राहकत्वं, तेन हे पठितगमल् इत्यादौ धी ल-

तोऽपि णुः । अनुकरणात् (२) सिद्धमित्यन्यः । एवं जसि पठित-

गमलः इति । पक्षे हसे च इति—स्यमौजस्भिन्नेऽचि हसे चेत्यर्थः ।

वातप्रमीवदिति अमि ह्रह्रं शसि ह्रह्रन्, ङीतु वातप्रमीशब्दस्य

वातप्रमी, ह्रह्रशब्दस्य ह्रह्रि इति शेषः । अतिचमूशब्दस्य शसि

प्राग्भवतीत्यर्थः । इति न्यायात् प्रकृते शसो नकार आसौ तुम् च तुनः स्थाने

ट्णि कृते अकृते च भवितु मर्हति । अतस्तावेव ट्णादेशात् पूर्वं स्यातामिति ।

एतेन शसि क्रोष्टून् आमि च क्रोष्टूनामित्येव न तु क्रोष्टून् क्रोष्टूणामिति

केषाञ्चिन्मतम् ।

(१) धिङ्गोरित्यनुक्तेति शेषः ।

(२) ऋकार-लृकारयोः समत्वादित्यर्थः ।

१४४ । घावस्ससृष्टणः । (घौ ७, अ-स्रसृष्टणः ६।) ।

घौ परे ऋकारस्य णुः स्यात् नतु स्रसृष्टणः । पितरौ पितरः,
पितरं पितरौ । शेषं धात्वत् । एवं जामातृ भ्रात्रादयः ।

१४५ । नुर्वा नामि घः ।

(नुः ६।, वा ।१।, नामि ७, घः १।) ।

नृशब्दस्य नामि परतो घः स्यात् वा । नृणां नृणाम् । शेषं
पितृवत् ।

अतिचमूरिति अवयवस्त्रीत्वादिति भाष्यम् (१) । सुभुवाविति
दृग्भ्वादिभूभिन्नत्वादुव् । लनन्त-क्रोष्टुवदिति—ये तु शसामि लन्
नेच्छन्ति तन्मते शसाम्भिन्ने इति शेषः । घौ हे धातरिति
णुदर्शनार्थमुक्तम् । पितेत्यादि—इमे दश लनन्ता अपि न लदन्ता
इत्यर्थः । एतदन्ये अलनन्ता अपि लनन्ता इत्यर्थः, तेन नोर्धो
रौणादिक-लत्ये सन्, नेष्टा नेष्टारौ नेष्टारः इत्यादौ न णुः ।

१४४ । घाव । स्रसाच तृच तत्, न तत्, इन्सृष्टण् तस्य ।
स्रसृष्टशब्दस्य लनन्तत्वातिदेशात् णुनिषेधे सिद्धे च्चसृष्टणं, प्रादि-
दतिदेशकार्यमनित्यमित्यस्य ज्ञापनार्थम् । तेन मन्त्रो मन्त्र-
शास्त्रो शास्त्रः इत्यादौ णुः । ऋञ्छृ लन्तारौ लन्त-
इत्याह ।

१४५ । नुर्व्वा । अयं नियन्ते णुनिषि, च्चसृष्टणं
अतिनृणामिति ।

१४६ । ओरौ घौ ।

(घोः इ।, घौ ।१।, घौ ७.) ।

घोकारस्य घाकारः स्यात् घौ परे । गौः गावौ गावः ।

१४७ । आम्गसोः ।

(घा ।१।, अम्-गसोः ७.) ।

घोकारस्य आकारः स्यात् अग्नि मग्नि च परे । गां गावौ
गाः, गवा गोभ्यां इत्यादि । (१२५) ऊरुडौ लोप इति,
गौः गौः ।

१४६ । ओरौ । ओरित्यत्र तानान्यस्यश्च विशेषपरत्वात्
डिङोत्यान्तस्यैव ग्रहणम् । तेन कृत उर्येन कृतोः नङोः ई
वित्रगो इत्यादौ न स्यात् । गौः द्यौ रित्यादौ स्यात् । लोपस्वरा-
देमयोः स्वरादेमविधिर्वलवान् इति न्यायात् ई गौः ई द्यौः
इत्यादौ एङी न धिनोपः (१) ।

१४७ । आम् । अन्च अन्च तयोः । ओरित्यत्र ताना-
न्यस्यैव ग्रहणात् गां यां, उना वङ् वर्त्तते सोः तं चां, कृतान्
नङामित्यादि स्यात् । ऋद्धित् पूर्वत्रापि तानान्यस्य ग्रहणात्
कृतोः नङोः वीरित्याह (२) ।

(१) १२३ सूत्रस्य टीका इत्यम् ।

(२) वङ् उना वर्त्तते सो वङ्ः तु लौ इति वीरित्ये ।

१४८ । रै रा स्भि । (रै ।१।, रा ।१।, स्भि ७) ।

रै शब्दो रा स्यात् से भे च परे । राः रायौ रायः, राभ्या-
मित्यादि ।

ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि ।

इति अजन्त-पुंलिङ्ग-पादः ।

अजन्तस्त्रीलिङ्ग-शब्दः ।

१४९ । आवीव्भसात् से लीपः ।

(आप्-इप्-हसात् ५।, सेः ६।, लोपः १।) ।

आप इपो हसाच्च परस्य से लीपः स्यात् । उमा ।

१४८ । रै । सच भच तत्तस्मिन् । गौणेऽपि सुराभ्यां कुला-
भ्यामिति स्यात् । नानामोरपि (१) रादेश इत्यन्ये, तन्मते सुराणा
कुलेन सुराणां कुलानामिति । अस्मन्मते तु सुरिणा सुराया
सुरीणां सुरायामिति ।

इत्यजन्तपुंलिङ्गपादः ।

१४९ । आवी । आप् च इप् च हसश्च तत्तस्मात् । आवि-
त्यनेन डापोग्रहणं, पिदुग्रहणात् । उमेति अत्र रत्तादी मस्यः चिद्
उडा सह जट् बाहुल्यात् स्वः स्त्रियामत आप् । कश्चिदु-
ऽभिधायकत्वेनास्या अस्ति, अर्गंआदित्वादः पञ्चादात् ।

१५० । यौरापः । (इि । ११, औः ११, आपः ५१) ।

आपः पर औरी स्यात् । उमे उमाः ।

उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पञ्चादुमाख्यां सुसुखी जगाम इति कुमारतन्त्रवे इत्याह (१) । ननु स्यान्तस्याराल्लुप् फे इति सिलोपे वागित्यादि सिध्यति किमर्थं हसोग्रहणं, न च गीः धूरित्यादौ न सेर्लोपः अरादिति निषेधादिति वाच्यं, तर्हि आवीव्रात् सेर्लोप इति सूत्रं क्रियतामिति चेन्न, एवं श्वेतवाः अवया इत्यादौ लुपि अयुक्त उमङ्विधेः (२) प्रात्यर्थं हसोग्रहणं, लोपः स्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिवच्चलवान् इत्यस्य ज्ञापनार्थञ्च । एवं सति राजा वेधा इत्यादावपि र्धः (३) ।

१५० । यौरापः । र्धकरणत् जरसी इति ।

(१) उमेति । संज्ञाशब्दानां यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तिः कार्येति प्राञ्चः । उः शिवः तं भिमोते जपतीति माङ्गलि शब्दे जनजनाद्भादेरिति ड प्रत्यये उम इति शब्दात् स्त्रियामापि उमेति रूपम् । उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पञ्चादुमाख्यां सुसुखी जगाम इति कालिदासस्य कवितैवेति दुर्गादासः । (नत उमाशब्दस्य वस्तुतो व्युत्पत्त्याधायकं तदित्येवकारार्थः) ।

(२) अयुक्त उमङ्विधेरिति—अयुक्तस्य लुपि सति लुप्स्य आदिर्विधेर्निषेधाद्-प्राप्तस्य उमङ्विधेरित्यर्थः । उमङ्विधेरित्यस्योपलक्षणत्वात् लिट् धुगित्यादौ ढषादीनाञ्च ग्रहणमिति ।

(३) एवं सति—स्वरादेशस्य बलवत्त्वे हसोग्रहणे च सतीत्यर्थः । स्वरादेशस्य बलवत्त्वात् राजेत्यल-आदौ दीर्घं पञ्चान्नोलुप् । हसो ग्रहणं विना वेधा इत्यल सकारद्वय संयोगे स्यादेः सोलोप इत्यादेर्वलवत्त्वादादौ सलोपे वेध इत्यनिष्टं स्यात् । अत्वसोधोरित्यल असन्नलिङ्गस्यैव दीर्घविधानात् ।

१५१ । धिटौस्येः । (धि-टा-ओसि ७, एः १) ।

आप एः स्यात् धौ टौसोश्च परतः । हे उमे ।

उमां उमे उमाः, उमया उमाभ्यां उमाभिः ।

१५२ । डितां यम् । (डितां ६॥॥, यम् ११) ।

आपः परिषां डितां यम् स्यात्, मं इत् । उमायै उमाभ्यां उमाभ्यः, उमायाः उमाभ्यां उमाभ्यः, उमायाः उमयोः उमानाम् ।

(१३८) न्याप्दीभ्योङेरामिति । उमायां, उमयोः उमासु । एवं दुर्गामायास्विकादयः ।

१५३ । स्त्रेः स्यम् स्वश्च ।

(स्त्रेः ५, स्यम् ११, स्वः १, च ११) ।

स्त्रेरावन्तात् परिषां डितां स्यम् स्यात्, पूर्वस्य च स्वः ।

१५१ । धिटौ । धिश्च टाश्च ओश्च तत्तस्मिन् । अर्थात् त्तिं विपरिणम्याह आप इति । सिलोपमाश्रित्य (१) एः ।

१५२ । डितां । डइदृयेषां ते तेषाम् । यमो म इत्, अदन्त आगमः (२) । उमायामिति आप् ग्रहणात् आदौ डेराम् पश्चाद् यम् । सर्वस्यामित्यत्र स्यमागमत्वान्न यम् ।

१५३ । स्त्रेः । डितामापश्चेत्यनुवर्त्तते । स्यम्स्त्रावित्य-

(१) ल्यलोपे ल्यलक्षणमित्युक्तेः ।

(२) डिति य इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ डितां यम् विधानं, यकारस्य विभक्तिभाजित्वात् टाभिस् इत्यादिना डेप्रभृतीनामयाद्यादेशनिवृत्त्यर्थमिति दुर्गादासः ।

सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्याः सर्वस्याम् । आमि सर्वासाम् ।
शेषं उभावत् । एवं विश्वाद्य आवन्ताः ।

अपुरीत्युक्तेः—अन्तरायै नगर्घ्यै ।

द्वितीयस्यै द्वितीयायै, द्वितीयस्याः द्वितीयायाः, द्वितीयस्यां
द्वितीयायाम् । शेषमुभावत् । एवं तृतीया ।

१५४ । सुभ्रूदीद्वजस्वार्यानां धौ स्वः ।

(सुभ्रूदीद्वजस्वार्यानां ६।।, धौ ७, स्वः १।) ।

सुभ्रुवो व्या द्वजस्वार्यानाञ्च स्वः स्यात् धौ परे । हे अस्व ।
शेषमुभावत् । एवमक्कालादयः । द्वचः किं—हे अस्वाले, हे
अस्विके ।

करणात् पूर्वस्यैव स्वी न तु डिताम् । डस्यम् इति न क्तम्
अस्यै अस्या इत्यादिसिद्धार्थम् (१) ।

१५४ । सुभ्रू । द्वावचौ येयां ते, अस्वा अर्थो येषां ते,
द्वचञ्च ते अस्वार्यायेति ते, सुभ्रूश्च दीच द्वजस्वार्याञ्च ते तेषाम् ।
विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे । हा पितः कासि हे सुभ्रु वक्षे-
वं विललाप स इत्यादि प्रयोगदर्शनान् सुभ्रूग्रहणम्, दीसंज्ञासाह-
चर्यात् स्त्रियामिव । तेन हे सुभ्रूः पुरुष इत्यत्र न स्यात् । तथाच
गिरीश सुभ्रूस्तव पादपद्मं भजन्ति मुक्त्यै कवयोऽसुरारि इति ।
अक्कालादय इति, आदिना हे अत्त हे अप्य इत्यादि । पाददन्ते-
ति । पृतनाशब्दं परे नाहुः ।

(१) ननु डस्यमाप.टसिद्धौ स्वयेति कथमिति चेन्न, अस्यै इत्यादिसाधने
सक्कारपरत्वाभावे स्य इत्यस्याप्रवृत्तेरिति दुर्गादासः ।

जरा । (११६) जरस् जराचि तु । जरसौ । केचिदादावीत्व-
मिच्छन्ति । जरसौ जरे । . जरसः जराः इत्यादि । पाददन्तेति,
नासिका-पृतना-निशानां नस्-पृत्-निशः । नसः नसा नोभ्या-
मित्यादि । पृतः पृता पृङ्गामित्यादि । निशः निशा ।

१५५ । शङ्खाज भ्राज यज व्रज सृज मृज व्रश्च
भ्रस्जां षड् भौ ।

(श—भ्रस्जां ६॥१, षड् ११, भौ ७) ।

शान्तानां छान्तानां राजादेश्च षड् स्यात् भौ परे ।

१५६ । षो डः फे । (षः ६१, डः ११, फे ७) ।

षस्य डः स्यात् फे परे । निड्भ्यां इत्यादि । पक्षे घौ च
उमावत् ।

गोपा, विश्वपावत् ।

मति ह्रिवत्, स्त्रीत्वात् न शस् न, न टा ना । मतीः मत्या ।

१५५ । शङ्खा । श च छ च राजश्च भ्राजश्च यजश्च व्रजश्च
सृजश्च मृजश्च व्रश्च भ्रस्जश्च ते तेषाम् । षडो डित्त्वादन्यस्य ।
रक्षितस्तु राजादिसाहचर्यात् धात्ववयवस्यैव शस्य षड्, तेन
निज्भ्याम् निच्श्चु इत्याह (१) । इहं सामान्य-शग्रह-
णात् गिरिवेश्मानमाचक्षाणः गिरिवेट्, एवमश्मानमाचक्षाणः
अडित्यादि ।

१५६ । षो । इह सामान्यषग्रहाणात् षट्, उष्माणमाच-
क्षाण उडित्यादि ।

(१) तन्मते निशाशब्दात् भ्यामि सुपि च रूपानि ।

१५७ । द्या डितामम् ।

(द्याः ५१, डितां ६॥, अम् ।११) ।

द्याः परेषां डितामम् स्यात्, म इत् । मत्यै मतये, मत्याः मतेः, मत्यां मतौ । एवं श्रुति-स्मृति-बुद्ध्यादयः ।

१५८ । स्त्रियां त्रिचतुरो त्रिसृचतसृ ऋवत् क्तौ ।

(स्त्रियां ७, त्रिचतुरोः ६॥, त्रिसृ-चतसृ ।११, ऋवत् ।११, क्तौ ७) ।

त्रिचतुरोः स्त्रीलिङ्गे क्रमात् त्रिसृचतस्रौ स्तः क्तौ परे । तौ च ऋवत्, तेन न णत्रिघाः । तिस्रः तिस्रः तिस्रभिः तिस्रभ्यः तिस्रभ्यः तिस्रणां तिस्रपु ।

टेरत्वे सत्याप् । द्वे द्वे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः ।

गौरी गौर्यौ गौर्यः, हे गौरि, गौरीं गौर्यौ गौरीः, गौर्या गौरीभ्यां गौरीभिः (१५७) द्याडितामम् । गौर्यौ गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौर्यौः गौरीणां, गौर्यां गौर्यौः गौरीषु । एवं वाणी-काली नद्यादयः ।

१५७ । द्याः । ड इदृषेष्वां ते तेषाम् । मत्यै इत्यादौ लाक्ष-
णिकत्वान्न णः । द्या डित्य इति न क्तं, आगमो यङ्गक्तस्तदग्रह-
णेन गृह्यते इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन षट्त् सन्त इत्यादौ-
ष्टुभिरित्यादिना न स्तोः षुत्वम् ।

१५८ । स्त्रियाम् । त्रि च चतुश्च तौ तयोः, त्रिचतुरो-
रित्यनुकरणात् । त्रिचतुरोर्यदा स्त्रियां वृत्तिस्तदैवादेशस्तेन

लक्ष्मीः । अनीबन्तत्वात् न सिलोपः । शेषं गौरीवत् । एवम्
अवी-तन्त्रादयः ।
स्त्री, हे स्त्रि ।

प्रियास्त्रिस्त्री यस्य स प्रियतिसा, प्रियाश्चतस्त्री यस्य स प्रियचतसा
इत्यादौ स्यात् । नतु प्रिया स्रयो यस्याः सा प्रियत्रिः, प्रियाश्च-
त्वारो यस्याः सा प्रियचत्वारित्यादौ । क्ताविति प्रकरणात् प्राप्ते
क्तिग्रहणात् प्रियतिस्र प्रियचतस्र कुलमित्यत्र क्लेर्लुकि स्यादेव, न
तु तिस्र इच्छति त्रिकाम्यति, चतस्र इच्छति चतुर्यति, तिस्रणां
प्रियः त्रिप्रियः, चतस्रणां प्रियः चतुःप्रिय इत्यादौ । केचित्तु प्रियत्रि
प्रियचतुः कुलमित्याहुः । कश्चिदाह साक्षात् क्ताविव विधानार्थं
क्तिग्रहणमिति । न णुत्रिर्घा इति—उक्ता णुत्रिर्घा इति न स्युः,
तेन प्रियतिस्रुणि कुलानि प्रियचतस्रुणि कुलानि, परत्वात् घः(१) ।
अत्रासकरणात् (२) प्रियतिस्रः आगतः प्रियतिस्रो घनमित्यादौ
न डुः । अमी इति किं—प्रियतिसा प्रिय चतसा (३) । तिस्रणां

(१) उक्ता णुत्रिर्घा इत्युक्तेः नसःसहस्र इति वक्ष्यमाणसूत्रेण दीर्घत्वं न
निषिध्यते इत्यर्थः ।

(२) अत्र—नणुत्रिर्घा इत्यत्र, असकरणात्—एन अकारेण सह सः समासस्रत्
करणात्, अशब्दे नात्र अकारकार्यं लक्ष्यते । तथाच णुश्च त्रिश्च घश्च अश्च ते णुत्रिर्घा
इत्येवं समास करणात् अकारस्थानजातकार्यमपि न स्यात् । तेन ङसिङ्सो
रकारस्य न डुरिति ।

(३) अमी-णुत्रिर्घा इति । एतेषां निषेधादेतदन्यत् कार्यं भवतीति ज्ञापि-
तम् । उक्तञ्च दुर्गादासेन “आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् सौ न ष्टवदिति
बोध्यम्, तेन सख्यृङ्गासिति से डां” इति ।

चतसृणामित्यत्र आगमादेशयोरागमो विधिर्वलवान् इति न्यायात्
नुमि तिसृचतस्रादेशे ऋवत्त्वान्न घः (४) ।

लक्ष्मीरिति लक्षधोरीः ईकारस्य मुम् च । अवीतन्त्रादय
इति—आदिना तरो श्री-ङ्गी संग्रहः । यदुक्तं—

अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-श्री-ङ्गी भ्रूणामुणादितः ।

स्त्रीलिङ्गवर्तिनामेपां सेर्लोपो न कदाचन ॥

(अनीवन्ततया लोपो न गौणे न च ङ्गस्यता) ।

(४) अत्र सूत्रे कार्त्तिकेयसिद्धान्त—प्रियतिसा—अत्र कथं “संख्याया डो
वहोरिति सूत्रेण उपत्ययो न स्यात्, तत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् उदाहरण-
नापकाञ्च संख्याव्यवाभ्यां परात् संख्यावाचकशब्दात् परविधानात् अत्र तदभावा-
त्प्रसङ्गः । अत्र अन्यकृता ऋवत् इत्युक्त्वा न णुत्रिर्षा इति विशेषकथनात् गुणाद्य-
तिरिक्तस्ये एतयोर्दीर्घऋवत्वं नास्तीति ज्ञापितम् । तेन सौ प्रियतिसा इत्यत्र
सख्युङ्गामित्यनेन सेर्डां प्रियतिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तम् । नन्वेवञ्चेत् शसि प्रिय-
तिस इत्यत्र गुणाद्यतिरिक्तकार्यस्य स्वदीभ्यामित्यनेन शसोऽकारलोपस्य सम्भवो-
ऽस्तु चेन्न । तेन न णुत्रिर्षा इत्यत्र घस्यान्ते अकारो वर्त्तते । तेन अकारकार्य-
मपि न स्यात् । * * * * अतएव ड-सिड-सोः प्रियतिस इत्यत्र ऋतो डोडुरित्यनेन
अकारकार्यं डुर्न स्यादिति साधु सङ्गच्छते । एवमत्र कालापिकास्तु ‘तौ रं खरे’
(तौ तिसृ चतस्रौ विभक्तिस्वरे परे रं रेफं प्राप्नुतः । कातन्त्रे चतुष्टयवृत्तौ १६८)
इति सूत्रं सर्वापवादकं मत्वा शसो नकाराभावं चक्रुः । वयं तन्मतेकवाक्यतया
अवयवस्त्रीत्वसङ्गोक्त्य तस्य तदभावमकार्ष्णम् । अत्र त्रिरच्येव निषिद्धः ; तत्र सेर्डां
इति विशेषात् । तत्राहचर्यात् णुरिति अच्येव निषिद्धः । तेन सम्बोधने हे प्रियतिस-
रित्यत्र णुरेव । यद्यपि पिता मातेत्यत्र न्-देष्ट-ननन्दृणामहनन्त्वेऽपि निषेधात्
तङ्गिन्-ऋदन्तानां हनन्त्वातिदेशेन एतयोस्मृत्नन्त्वसम्भवात् घावस्सृष्टेण इत्यत्र
हनन्त्ववर्जनात् एतयोर्गुणसम्भावना नास्ति, तथापि न णुत्रिर्षा इत्यनेन गुण-
निषेधकरणं णुर्दिध्योरित्यनेन गुणनिषेधार्थम् । तेन डौ प्रियतिसिः न तु
प्रियतिसरीति । अथैवं प्रियास्तिस्रो यत्र कुले इति वाक्ये प्रत्ययसामुदायिक-
कार्यात् प्रकृतिसामुदायिककार्यस्य बलवत्त्वात् आदौ सर्वाव्यवादेशः ततो

१५६ । स्त्री भ्रूः । (स्त्री ।१, भ्रूः १, धुः १) ।

स्त्रीशब्दो भ्रूशब्दश्च धुसंज्ञः स्यात् ।

(१३६) धोरियुवचि । स्त्रियौ स्त्रियः ।

१६० । स्त्री वाम्शसोः ।

(स्त्री ।१, वा ।१, अम्-शसोः ७॥) ।

स्त्री-शब्दो धुसंज्ञो वा स्यात् अमि शसि च परे ।

स्त्रियं स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः, स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां, स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु ।

१५६ । स्त्रीभ्रूः । स्त्री च भ्रूश्च तत्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्, भिन्नं दं वा । इयुवविधानार्थमिदम् ।

१६० । स्त्री वा । अम् च शस् च तौ तयोः । पुनस्त्री-ग्रहणं भ्रूनिवृत्त्यर्थम् । स्त्रियं स्त्रियः इत्यत्र आदावियादेशः नत्वम्शसादेर्लोपः, धुत्वातिदेशविधानात् । स्त्रियै इत्यादि—नास्त्रीयुव इत्यत्र स्त्रीवर्जनादादौ दीकार्यं पञ्चादियादेशः । एवं स्त्रीणामित्यादौ नुमि अजभावान्नेयादेशः । गौणे तु अति-

विभक्तिकार्यं लुगादि । तेन प्रियतिष्ठ प्रियतिष्ठणी प्रियतिसृष्टि इत्यादि । * * * * कातन्वे तु स्यमोर्लुकि तिष्ठचतस्रोर्विकल्पसङ्घाता प्रियतिष्ठ प्रियति प्रियचतस्र् प्रियचतस्रित्युदाहृतम् । * * * * एवञ्चेत् प्रियतिसा प्रियचतसा इत्यादौ ऋदन्तत्वात् कथमीप् न स्यात् इति चेत् सत्यम् । पूर्वावस्थायां ऋदन्तत्वाभावात् इति केचिदाहः । तन्नयुक्तम् । यतः क्रोष्टुशब्दस्य पूर्वावस्थायाम् ऋदन्तत्वाभावात् स्वयमपि क्रोष्टीत्युदाहृतमेव । वस्तुतस्तु न मनसंख्येत्यनेन संख्या-वाचकादोपनिषेधादित्यवधेयम् ।

श्रीः श्रियौ श्रियः, हे श्रीः, डित्यामि च भेदः—श्रियै श्रिवे,
श्रियाः श्रियः, श्रियाः श्रियः, श्रीणां श्रियां, श्रियां श्रियि, श्रीषु ।

सुध्यादयः पुंवत् । सुष्टु धीः, प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे
सुधीप्रध्वौ श्रीलक्ष्मीवत् ।

धेनु मतिवत् साध्यः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि ।

वधू गौरीवत् । वधूः वध्वौ वध्वः इत्यादि । एवं चमू-
तन्वादयः ।

भ्रूः श्रीवत् । भ्रूः भ्रुवौ भ्रुव इत्यादि । सुभ्रूः हे सुभ्रु ।

पुनर्भूः सुलूवत् । सुभ्रूः पुंवत् ।

स्वसा धाटवत् । माता पिटवत् ।

द्यौ गौवत् । सुराः पुंवत् । नौः ग्लौवत् ।

इति अजन्त स्त्रीलिङ्गपादः ।

स्त्रियां बहुस्त्रियामित्यत्र न नुम् दीसंज्ञाभावात् । श्रीशब्दस्य
डिति आमि च पाञ्चिकदीसंज्ञाफलमाह—डित्यामि च भेद
इति । सुध्यादयः पुंवदिति-शोभना धीर्यस्याः सा सुधीरित्यस्या-
नित्यस्त्रीत्वान्न दीसंज्ञा, एवं प्रकृष्टा धीर्यस्याः सा प्रधीरिति ।
शोभना चासौ धीश्चेति सुधीः, प्रकृष्टा चासौ धीश्चेति प्रधीरित्यत्र
ये से नित्यस्त्रीत्वात् दीसंज्ञा स्यादेव । एवं स्याद्युत्पत्तेः प्राक्
सेऽपि दीसंज्ञेति विशेषः । शोभनं दधाति, क्विप्, सुधीः । चमू-
तन्वादय इति—ऊवन्तपक्षे तनूशब्दस्य ग्रहणं, अनूवन्तस्तु धेनुशब्द-
वत् । सुलूवदिति—कव्यादीत्यनेन यथा सुलूकारस्य वादेश-

१६१ । क्लीवात् स्यमो ऽधेर्माऽतः ।

(क्लीवात् ५।, सि अमः ६।, अधेः ६।, मः १।, अतः ५।) ।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्याधिः सेरमश्च मः स्यात् । ज्ञानं
हे ज्ञान ।

स्तथास्यापि । कित्त्वस्य नित्यस्त्रीत्वात् दीसंज्ञायां पुनर्भूं पुनर्भूः
पुनर्भ्वै पुनर्भ्वाः पुनर्भ्वाः पुनर्भूणां पुनर्भ्वामिति विशेषः । एवं
वर्षाभू-काराभू-दृन्भूनामपि । एषां नित्यस्त्रीत्वन्तु—

पुनर्नवायां वर्षाभूः स्त्रियां किञ्चुलुके प्लवे ।

पुनर्भूः स्याद्विरूढायां दृन्भूः पन्नगवज्रयोः ।

काराभूर्निगडस्थाने क्रियायामपि चेष्यते ॥ इति कोषात् ।

वर्षाभूशब्दस्य शोणादिपाठादीपि वर्षाभ्वीत्यपि परे । तथाच
भागुरिः—भार्या मेकस्य वर्षाभ्वी शृङ्गी तु महुरस्य चेति । वर्षाभ्वी
कमठी दुलीत्यमरः । सुभूः पुंवदिति—उवः स्थानिवत्त्वेन
दीसंज्ञाभावात् । धाटवदिति—अस्य स्त्रीत्वात् शसि स्वसृरिति
विशेषः । सुराः पुंवदिति—शोभनो रा यस्याः सा इति वाक्यम् ।

इत्यजन्त-स्त्रीलिङ्गपादः ।

१६१ । क्लीवात् । सिञ्च अम् च तत्तस्य, न धिरधि स्तस्य ।
ज्ञानमिति मविधानसामर्थ्यात् अतः स्यमोर्न लुक् । न च स्यमोरमि
कृते जरातोऽम्बेति विनैवाजरसमिति सिध्यतीति वाच्यं, जरसादेशे
अनदन्तत्वात् स्यमोर्लुक्प्राप्तेः ।

१६२ । क्लीवाद् यौः ।

(क्लीवात् प्रा, ई ।१।, औः १।) ।

क्लीवात् पर औरी स्यात् । ज्ञाने ।

१६३ । जस्शसोः शिः ।

(जस्शसोः ६॥, शिः १।) ।

क्लीवात् परस्य जसः शसश्च शिः स्यात्, श इत् ।

१६४ । नुस्त्रयमादौ भसन्तरलादौ तु वा ।

(नुष् ।१।, अयमादौ ७।, भसन्तरलादौ ७।, तु ।१।, वा ।१।) ।

क्लीवस्य शौ परे नुष् स्यात्, न तु यमादौ, भसन्तरलयो-
रादौ तु वा स्यात् ।

१६२ । क्लीवाद्यौः । ई इति लुप्तप्रीकं दम् । पुनः क्लीव-
ग्रहणात् अनतोऽपि औरीस्तेन वारिणी पयसी इत्यादि ।

१६३ । जस् । शित् करणं शिः क्लीवे इति विशेषणार्थम् ।

१६४ । नुष् । यमस्यादिः यमादिर्न यमादिरयमादिस्त-
स्मिन् । भस् अन्ते ययोस्तौ, रश्च लश्च तौ, भसन्तौ च तौ रलौ
चेति तौ, तयोरादिः भसन्तरलादिस्तस्मिन् । किं विपरिणम्य
क्लीव शौ इत्यनुवर्त्तयन्नाह क्लीवस्य शौ परे इति । अयमादौ
किं—बहवो यो येषु तानि बहुयि पद्यानि बहुप्रशामि इत्यादि ।
भसन्तरलादौ तु जन्जिर्जिर्जि सुवन्लि. सुवलि इत्यग्रे
वक्ष्यति ।

१६५ । नसव्महन्नोऽधो घौऽधौ घौ ।

(नस् अप्-महत्-नः ६।, अधोः ६।, घंः १।, अधौ ७।, घौ ७।) ।

नसन्तस्यापो महतो नान्तस्य च ध्रुवर्जस्य घंः स्यात् अधौ घौ परे । ज्ञानानि । द्वी प्रीवत् । शेषं रामवत् । एवं वन-धन-फलादयः ।

१६६ । तोऽन्यादेर्मीऽनेकतरात् ।

(तः १।, अन्यादेः ५।, मः ६।, अनेकतरात् ५।) ।

अन्यादेः परस्य स्यमो र्मस्य तः स्यात्, न त्वेकतरात् परस्य । अन्यत् अन्ये अन्यानि । हे अन्य । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । एव-मन्यतरादयः । अनेकतरात् किम्—एकतरम् ।

१६५ । नस । नस् च आपश्च सहांश्च न च तत् तस्य, न ध्रुवस्तस्य, न ध्रुवस्तस्मिन् । ध्रुवर्जनादक्लीवेऽपि राजा सीमा इत्यादौ घंः । गौणेऽपि अयं विधिस्तेन सुविद्वांसि सुराजानि कुलानि इत्यादि ।

१६६ । तो । अन्य आदिर्यस्य स तस्मात्, न एकतरम् अनेकतरं तस्मात् । मण्डूकगत्या स्यमोरित्यनुवर्त्तयन्नाह स्यमो-रिति । अन्यादेः किं—अन्यतमम् । अन्यतमदिति माथ्यम्(१) । हे अन्यदिति कश्चित् ।

(१) सिद्धान्तकौमुद्यान्तु टेः । ६ । ४ । १४३ । इति सूत्रे अन्यतम शब्दस्य अन्यतमदित्येवेति वृत्तिः ।

१६७ । जरातोऽम् वा ।

(जरातः ५१, अम् ।११, वा ।११) ।

जरा शब्दात् परस्य स्वमोर्मस्य अम् स्यात् वा । अजरसम् अजरम् अजरसी अजरे, अजरांसि अजराणि । पुनस्तद्वत् । शीर्षं पुंवत् ।

(११७) पाददन्तेति शीर्षं हृदयोदकासनानां शीर्षन् हृदुदनासनः । शीर्षाणि शीर्षां शीर्षभ्यामित्यादि । हृन्दि हृदा हृद्भ्यामित्यादि । उदानि उद्ना उदभ्यामित्यादि । आसानि आस्रा आसभ्यामित्यादि । पक्षे शेषे च ज्ञानवत् ।

१६८ । क्लीवे स्वः । (क्लीवे ७, स्वः १) ।

क्लीवे र्घस्य स्वः स्यात् । श्रीपं, ज्ञानवत् ।

१६७ । जरा । म इत् अकारागमः । जरसादेशनिमित्तकाऽमो नित्यत्वाज्जरसादेशस्य नित्यत्वसन्देहनिरासार्थं वाग्रहणमिति कश्चित् । (१)

१६८ । क्लीवे । स्वशब्दस्य सापेक्षत्वात् र्घस्येति लभ्यते इत्याह क्लीवे र्घस्येति । क्लीवे इति निर्देशात् येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् अन्यस्यैव र्घस्य स्वः, तेन श्रीपमित्यत्र श्रीकारस्य न स्वः, एवं सह एन वर्त्तमानं सं इत्यादि । प्रकरणात्तेरेव, तेन ज्ञाने चपु-

(१) वाग्रहणं मुख्यलाक्षिकयोर्मुख्यस्य ग्रहणमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन सर्वेषामित्यादौ ब्येभ्येरित्यन्यः । अतएव जरसादेशाभावपक्षे अजरमित्यत्र अमादिलोप इत्यधिकः पाठः ।

१६८ । स्यमो लुक् । (सि-अमोः ६॥, लुक् । ११) ।

क्लीवात् परयोः स्यमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

१७० । नुस्सिको ऽच्यनामि ।

(नुष् । ११, इकः ६।, अचि ७, अनामि ७) ।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुष् स्यात् अचि परे, नत्वामि । वारिणी

वारीणि ।

णी इत्यादौ न स्वः । वनाभ्यां वनेभ्यः इत्यादौ असिद्धं वह्निरङ्ग-
मन्तरङ्ग इति न्यायात् असिद्धः स्त्री न स्यात् (१) ।

१६८ । स्यमोर्लुक् । सिञ्च अम् च तौ तयोः । क्तिं विपरिण-
म्याह क्लीवादिति ।

१७० । नुस्सिकः । इक् प्रत्याहारः, न आम् अनाम् तस्मिन् ।
नञ् युक्तवन्नायात्, स्याद्यच्चेव (२) तेन वारीदम् इत्यादौ न स्यात् ।
वारिणी इति णित्वादन्ते, आदौ नुष् पश्चात् ई । वारीणीति जसः
शिस्तस्मिन् नुस्स्यमादाविति नुष् नसव्महन्न इति घः (३) ।

(१) अन्तरङ्गे प्रकृतिघटितकार्यस्यले वह्निरङ्गं प्रत्ययघटितकार्यम् असिद्धम्
अप्राप्तं भवतीत्यर्थः । अत्र क्लीवलिङ्गशब्दस्य योऽन्यदीर्घस्तस्य ह्रस्वविधानात्
प्रत्ययघटितदीर्घस्य ह्रस्वत्वं न स्यात् तेन वनाभ्याम् इत्यादौ न ह्रस्वः । अतएव
संक्षिप्तसारे सुवन्तपादे “नाप्रकृते”रिति ८८ ह्रस्वस्य ठीकायां प्रकृतेरन्योऽप्रतिः
प्रत्ययादिः । प्रत्ययादेः सम्बन्धे सति क्लीवे प्राप्नो ह्रस्वो न भवतीति गोपीचन्द्रः ।

(२) यादृग् जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादित्यर्थः ।

(३) अनामीति किं वारीणामित्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ नुष्णि कृते ह्रस्वपरत्वा-
भावाच्चुभागभावे दृष्टिनामित्वादिबद्धीर्षो न स्यादिति दुर्गादासः ।

१७१ । गुर्धौ वा । (गुः १, धौ ७, वा ।१) ।

इगन्तस्य क्लीवस्य गुर्व्वा स्यात् धौ परे । हे वारे हे वारि ।
वारिणी वारीणि वारिणा वारिणे वारिणः वारिणः वारिणोः
वारीणां वारिणि वारिणोः । हसे हरिवत् ।

१७२ । पुंवद्वार्योक्तपुंस्कं टाद्यच्चि ।

(पुंवत् ।१, वा ।१, अर्थोक्तपुंस्कं १, टाद्यच्चि ७) ।

इगन्तं क्लीवम् अर्थेन प्रोक्तपुंस्कं पुंवत् वा स्यात् टाद्यच्चि ।
अनादये अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । अर्थेन किं पीलुने
फलाय ।

१७१ । गुर्धौ । विधानसामर्थ्यात् लुकि वा गुः । हे सुधे
हे सुधि, हे सुनो हे सुनु, हे सुधातः हे सुधात्, हे लिखितगमल्
हे लिखितगमल् इत्यादि ।

१७२ । पुंवत् । पुमानिव पुंवत् । अर्थेन तुल्यप्रवृत्तिनिमित्तेन
उक्तः पुमान् येन तदर्थोक्तपुंस्कम् । टा आदिर्यस्य स टादिः
टादेरच् टाद्यच् तस्मिन् । तथाच येनार्थेन क्लीवे वर्तते तेनै-
वार्थेन यदि पुंसि वर्तते तदा टाद्यच्चि पुंवदित्यर्थः । टाऽच्यविशेषात्
ङेऽचि उदाहरति अनादय इत्यादि । अनादिशब्दः प्रवृत्तिनिमि-
त्तेन (१) पुंक्लीवयोर्वर्तते । अनादये अनादिने, एवं पटवे पटुने
इत्यादि । टाऽचितु कर्ता कर्तृणा इत्यादि । पीलुने इति पीलुर्वृत्त-
भेदः, पीलोर्विकारः फलमित्यर्थे विहितणस्य “फले लुवि”ति

१७३ । दध्यस्थिसक्थ्यच्णो ऽनङ् ।

(दधि-अस्थि-सक्थि-अच्णः ६।, अनङ् ।१।) ।

एषामनङ् स्यात् टाश्चि, अजाधितो । (११८) प्रनो ङीपः ।

दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः दध्नां दध्नि दधनि दध्नोः । गेपं पारि-
वत् । एवम् अस्थि सक्थि अचि ।

सुधि सुधिनी सुधीनि । हे सुधे हे सुधि । ही प्रीयत् ।
सुधिया सुधिना इत्यादि । एवं प्रध्यादयः ।

मधु मधुनी मधूनि । हे मधो हे मधु । ही प्रीयत् । मधुना
मधुभ्यामित्यादि । एवमम्बु-सान्वादयः । (११७) पाददन्तेति
स्रु वा । स्रूनि सानूनि इत्यादि भेदः ।

धाट् धाटणी धातृणि । धी हे धातः हे धाट् । ही प्रीयत् ।
धात्रा धाटणा इत्यादि । एवं ज्ञाट्-कर्वादयः ।

लुप्, अतएव वृचत्वप्रवृत्तिनिमित्तेन पुंसि वर्त्तते, क्लीबे तु फलत्व-
प्रवृत्तिनिमित्तेन इति न उक्तपुंस्कम् ।

१७३ । दध्यस्थि । दधि च अस्थि च सक्थि च अचि च
तत् तस्य । एषां गीणेऽपि अनङ्, तेन अतिदध्ने सुसक्थ्ये विप्राय
इत्यादि । क्लीवानुवृत्तेः दधिर्नाम कथित् तेन, दधिना इत्यादौ
न स्यात् । स्रूनीति--इदं नेच्छन्ति परे (१) ।

(१) सातुशब्दस्य स्रूवां इति सिद्धान्तकौमुद्यां ७ । १ । ७४ । स्रुवस्य वृत्तिः ।
तद्व्याख्यानं तच्चबोधिन्यां यथा—साम-वृत्तना-सानूनामिति वार्त्तिककारोक्तयेति-
भावः । स्रुः प्रस्यः सातुर्स्त्रियामित्युभयविङ्गः सातुशब्दस्य नपुंसकत्वे रूपसाह
स्रूनि सानूनीति । पुंसि तु स्रून् सानून् इत्यादि ।

१७४ । एचो युत् स्वं ।

(एचः ६।, युत् ११, स्वं २।) ।

प्रद्यु (१) प्रद्युनी प्रद्यूनि । हे प्रद्यो हे प्रद्यु । ही प्रीवत् ।
प्रद्यवा प्रद्युना इत्यादि ।

सुरि (२) सुरिणी सुरीणि । हे सुरे हे सुरि । सुराया सुरिणा
सुराभ्यामित्यादि ।

सुनु (३) सुनुनी सुनूनि । हे सुनो हे सुनु । सुनावा सुनुना
इत्यादि ।

इति अजन्त लीवलिङ्गपादः ।

इति अजन्ताध्यायः ।

१७५ । एचो युत् । इच्च उच्च तत्, तस्मात् त युत् । एचः स्वं
प्राप्नुवतो युत् स्यादित्यर्थः । एचः कण्ठात्वात् एषां यो येन इति
नियमात् अकारे प्राप्ते नियमोऽयम् । प्रद्यु इत्यादि—प्रज्ञप्ता
यौर्यस्य कुलस्य इत्यादिक्रमेण वाक्यम् ।

इत्यजन्तनपुंसकपादः ।

इत्यजन्ताध्यायः ।

(१) प्रज्ञप्ता द्योः स्रगो यस्मात् तत् प्रद्यु इत्स्वं, प्रद्यौर्याग्य ।

(२) शोभनो रा धनं यस्य तत् सुरि कुलं, सुराः इनांश्च ।

(३) शोभना नौर्यत्वं तत् सुनु जलं, सुनौर्देश्य ।

146871

इयः । इसन्ताध्यायः ।

हसन्त-पुंलिङ्गशब्दः ।

१७५ । द्विरुक्त-जचादी द्विः ।

(द्विरुक्त-जचादी १॥, द्विः १।) ।

कृतद्वित्वशब्दो जचादिय द्विसंज्ञः स्यात् ।

अमरगुरु-सम-श्रीधोपदेश-प्रणति
प्रकरण-परिपार्टी-जन्य-गोभा-विभाते ।
सुसति-जन-विनोदिन्यद्भुते सुग्धधोधि
प्रविलसतु कृताध्यायेऽत्र टीका द्वितोये ॥

१७५ । द्विरुक्त । द्विरुक्तं यस्य सः (१) । अच आदिर्यस्य सः
द्विरुक्तञ्च जचादिय ती । जचादिर्यथा—सप्त जचादयः प्रोक्ता जचि-
जागर्त्ति-शास्तयः । दरिद्राति-चकाम्नी च दीर्घावेवो च वैदिकी ।
पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्त्र संज्ञा क्रियते । संज्ञापादं परित्यज्य
द्विसंज्ञाकरणात् क्वचिन्न स्यात्, तेन जचिवान् पेचिवान् ददृगिवान्
इत्यादी नुण् स्यादिति कथित् ।

(१) हौ वारौ उक्तं कथनं यस्य सः । अत्र दुर्गादाम्—अत्र द्वेरेकत्वेऽपि द्वि-
रुक्तजचादी इति द्विवचनं, प्रकृतिविकृतिभेदान्न विशुद्धम् । अतएव हौ हौ माधादि-
मासौ स्याद्वृत्तिरित्यमरः । एवं युथालो कन्पन्त्यत्रापिबोध्यम् । .....दीधीवेवी
इति हौ वैदिकावात्मनेपदिनो विभक्तिव्यत्ययात् परस्यैपदे अनुश्रिद्धेरिति अन-
उसि गुरुस्यवामिति गुग्मे अदीधयुः अनेवयुरिति कामधेनो बोपदेश
इत्याह । १ .

१७६ । मुहां घड् वा भौ ।

(मुहां ६॥११, घड् १२१, वा १२१, भौ ७१ ।)

मुहादीनां घड् वा स्यात् भौ परे ।

मुक् सुग् सुट् मुड् मुहौ मुहः, मुहं मुहौ मुहः, मुहा सुग्भ्यां
मुड्भ्यामित्यादि । एवं द्रुह सुह नश् सिद्धः ।

भत्वम् । केचित् विभ्यत्सति इत्याहुः । एके तु पूर्व्वदित्याहुः (१) ।

अत्र जवां भ्रमा इति लिपिकरप्रमादः । एकाचो बशो भष् भष-
न्तस्य सध्वोरिति (८२।३७) पाणिनिसूत्रात् । अतएव द्विजिह्व-
माचक्षाणो द्विजिट् इत्यादौ न स्यात् । (२)

१७६ । मुहाम् । व्वनिर्देशो गणार्थः । दादेर्घ इत्यनेनास्य
योगविभागो नक्-सिद्धार्थः, तत्र हानुवृत्तेः ।

(१) विव्यत्सतीत्याहुः इत्यर्थः ।

(२) अत्र जवां भ्रमा इति लिपिकर-प्रमाद इत्युक्तवता तर्कवागीशेन स्वटीका-
करणात् प्रागपि ताडक्पाठस्यास्तत्त्वमरुचिकरमपि स्वीकृतम् । तेनैवास्माभिरादौ
संज्ञाप्रकरणे अ इ उ ऋ लृ केति सूत्रे प्रत्याहारोपदेशे तर्कवागीशघृता उविति
संज्ञा न दर्शिता । तदत्र जवां भ्रमा इति पूर्व्वतन एव पाठो निवेशितः । जकारस्य
वमत्तुचिचितत्वेऽपि संज्ञेपकथनाय यथाचार्येण जवित्युक्तं तथा कातन्त्रेऽपि चत-
स्रवृत्तौ “हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादिचतुर्थत्वमङ्कतवत्” (१६२) इति
सूत्रे तृतीयादेरिति शर्च्चवर्ष्मणापि । संक्षिप्तसारे तु “तृथ्यान्तस्तृतीयोऽज-
स्तुर्यो भादौ” इति सूत्रपादस्य १५६ सूत्रे अज इत्युक्त्वा तत्रैव १६० सूत्रे
अज इति किं जम्-जस्यते इत्युदाहृतम् । अतः पाणिनिक्रमदोशरयोरैकमत्वं
दृश्यते । तन्मतैकवाक्यत्वे एकस्मिन् सूत्रे एकमात्र-कार्यार्थमेकसंज्ञासोकरणा-
पेक्षया अत्र सूत्रे जकारस्य भ्रकारो नेति वक्तव्यमस्तु । द्विजिह्वमाचक्षाणो
द्विजिट् इत्युदाहरणं कुपि न सन्ध्याद्यविधी इत्यत्र नञा निर्दिष्टमनित्यमिति

१८० । वाहो वौ पौ खेतात्तु वा ।

(वाहः ६।, वा ।१।, औ ।१।, पौ ७।, खेतात् ५।, तु ।१।, वा ।१।) ।

वाहो वा शब्दस्य औः स्यात् पौ परे, खेतवाहसु वा ।

विश्वीहः विश्वीहा इत्यादि । शेषं लिङ्वत् ।

१८१ । अनादूः । (अनात् ५।, ऊः १।) ।

अनवर्णात् परो वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे । भूहः भूहा इत्यादि ।

१८० । वाहो । परसूत्रे अनादित्युक्तेः अवर्णादस्य विषयः ।

१८१ । अना । न अः अनस्तस्मात् अवर्णभिन्नादित्यर्थः, तेन शाल्यूहः, मरुदूहः इत्यादि (१) । ननु पूर्वसूत्रे औकारं विनापि ऊटि आदूटो त्रिरिति त्रौ विश्वीहः विश्वीहा इति चेत् सत्यं, वैचित्र्यार्थमिदमिति । यद्वा पूर्वसूत्रे पौ विधानात् दा ल लूनी क्ति दातिस्तां वहति दातिवाट्, तस्यापत्यं दात्यीहः इत्यनवर्णादपि औरिति स्वामी । दात्यूह इति रायः । इदं छान्दस-मिति परे ।

न्यायानङ्गीकारे कथं सङ्गच्छते तत् सुप्तीभिश्चिन्यमिति । प्रयोगरत्नमालायां तृतीय-विन्यासे “तृतीयाद्यास्तुर्यहान्ता गणोक्ता धातवो यदी”ति ३४४ सूत्रेण जकारस्य ऋकारो विहितः । तुर्याद्याः स्युरिति वृत्तिः । संजभते संभक् संभक् इत्युदा-हरणम् ।

(१) “यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायाद्-अवर्णपदेन अवर्णसजातीयोऽजेव आह्यो न तु हसः । ततश्च पूर्वसूत्रमवर्ण-विषयं हसविषयञ्च, एतत् सूत्रमिवर्णाद्यज्विषयमिति बोध्य”मिति दुर्गादासः ।

१८२ । अनडुच्चतुरोऽणाणौ धिघ्योः ।

(अनडुह्-चतुरः ६।, अण्-आणौ १।।, धिघ्योः ७।।) ।

अनडुहश्चतुरश्च धी परे अण् घी परे आण् स्यात्, ण इत् ।

१८३ । हो नः सौ । (हः ६।, नः १।, सौ ७।) ।

अनडुहो हस्य नः स्यात् सौ परे । अनड्वान् । हे अनड्वन् ।

अनड्वान्ही अनड्वान्हः । अनडुहः अनडुहा ।

१८४ । स्रस्-ध्वस्-वसुनडुहां दड् फे ।

(स्रस्-ध्वस्-वसु-अनडुहां ६।।।, दड् १।, फे ७।) ।

एपां दड् स्यात् फे परे, अडावितौ । अनडुङ्गामित्यादि ।

१८२ । अन । अनडुच्च चतुश्च तत् तस्य, अण् च आण् च तौ, धिश्च धिश्च तौ तयोः, अनडुच्चतुर इति द्वयोरनुकरणात् क्तम् । समाहारात् न यथासंख्यं, निमित्तविधेययोस्तु समसंख्यत्वात् स्यादेव ।

१८३ । हो नः । चतुरो हकाराभावादाह अनडुह इति । नकारेऽकार उच्चारणार्थः । अनड्वानिति । सूत्रद्वयं गौणेऽपि, तेन अत्यनड्वान्, प्रियानड्वान् इत्यादौ स्यात् । प्रियानड्वान्ही इति तु पङ्कतीत्यादिना वा निपातनात् ।

१८४ । स्रस् । स्रश्च ध्वश्च वसुश्च अनड्वान्श्च ते तेषाम् ।

कार्तिकेयस्तु “अवर्णनिषेधात् अवर्णजातीयोऽजेव याह्यो न तु हसः ।* * * केचित्तु अनवर्णाङ्गसादपि, तेन मरुदूह इत्याङ्ग” रित्याह । प्रयोगरत्नमालायां तृतीय-विन्यासे च “अनवर्णां च जः” (३८२) इति सूत्रप्रत्युदाहरणे अचः किम् उर-

१८५ । श्वेतवाहऽवयाजुक्थशास्पुरोडाशां डस्ड् ।

(श्वेतवाह—पुरोडाशां ६।।।, डस्ड् ।१।) ।

एषामन्तस्य डस्ड् स्यात् फे परे, उडावितौ ।

१८६ । अत्वसोऽधोः सौ र्घोऽधौ ।

(अतु-असः ६।, अधोः ६।, सौ ७, र्घः १।, अधौ ७।)

अत्वन्तस्यासन्तस्य च र्घः स्यात् अधौ सौ परे, न तु धोः ।

श्वेतवाः ।

वस्त्वित्युदिन्निर्देशात् चर्मं वस्ते (१) क्विपि चर्मवः, सुवः, इत्यादी न स्यात् । विठोरपवादोऽयम् (२) ।

१८५ । श्वेतवा । श्वेतवाश्च अवयाश्च उक्थशाश्च पुरोडाश्च ते तेषाम् । अत्वसोऽधोरित्यत्राधिकाराल्लेखात्त्वन्तस्याऽसन्तस्य च र्घविधानादेभ्यो डसिति न कृतम् । इदं छान्दसमिति परे ।

१८६ । अत्व । अतुश्च अस् च तत् तस्य, न धुरधुस्तस्य, न धिरधिस्तस्मिन् । अत्वित्युदिन्निर्देशात् गच्छन्नित्यादी न स्यात् । गोमन्तमिच्छन् गोमान् (३) इत्यादी तु अप्रादित्वात् धुत्वेऽपि अधुपूर्वस्य धुत्वाङ्गीकारात् र्घः ।

सौहः औत्वमेव । सुरसरिदौहो महेशस्य विद्युत्तौह इत्युदाहृतं पुरुषोत्तमेन । उरसौह इत्यत्र सञ्ज्ञापूर्वकत्वान्न विसर्ग इति तट्टीका ।

(१) परिदधातीत्यर्थः ।

(२) यथासम्भवविसर्गटकारापेक्षया विशेषविधिरयमित्यर्थः ।

(३) अत्र क्योऽभ्यादिति क्ये पश्चात् क्विपि हसाल्लोप इति क्यप्रत्ययस्य अकारयकारयोर्लोपे गोमत् इति स्थिते सौ रूपम् ।

१८७ । डस्डो धौ वा ।

(डस्डः ६।, धौ ७, वा ११) ।

डस्डो धौ परे धौ वा स्यात् । हे श्वेतवाः हे श्वेतवः ।

श्वेतवाही श्वेतवाहः, श्वेतवाहं श्वेतवाही श्वेतौहः श्वेतवाहः,
श्वेतौहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्यामित्यादि ।

(११२) क्विलादिति षः । तुराषाट् तुराषाड् तुरासाही
तुरासाहः, तुरासाहं तुरासाही तुरासाहः, तुरासाहा तुराषाड्-
भ्यामित्यादि ।

चत्वारः चतुरः, चतुर्भिः चतुर्भ्यः । (१११) नुमाम इति
चतुर्णाम् ।

१८८ । रडो विः सुपि ।

(रडः ६।, विः १।, सुपि ७) ।

रडो विः स्यात् सुपि परे, न त्वन्य-रेफस्य । चतुर्षु ।

प्रियचत्वाः, हे प्रियचत्वः, प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः प्रिय-
चत्वारं प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः, प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्यामित्यादि ।

१८७ । डस्डः । इदं नित्यमिति परे ।

१८८ । रडः । अनियमे प्राप्ते (१) नियमोऽयम् । चिकीर्षु
इत्यत्र तु अरादिति विधानात् न विः (२) । कश्चिदरादिति नाह

(१) फे परे रेफमात्रस्य विसर्गे प्राप्ते इत्यर्थः । अतएवोक्तं सिद्धे सत्यारम्भो
नियमायेति ।

(२) स्थानस्थारादित्यत्र अरादिति भिन्नपदकरणात् । अतएवोक्तं दुर्गादासेन
“स्थानस्थारादित्यत्र स्थानस्थेति भिन्नपदघ्रापकात् रात् रडो लोप” इति ।

(१६५) नसव्महन्न इति घत्वे, (११६) नो लुप् । राजा, हे राजन्, राजानो राजानः, राजानं राजानो । (११८) अनोऽक्षोपः । राज्ञः, राज्ञा राजभ्यामित्यादि । डो—राज्ञि राजनि ।

(११८) अस्वस्यादित्युक्तेः ब्रह्मणः यज्वनः इत्यादि । शेषं राजवत् ।

१८६ । हन्पूषार्थमेनोऽधौ सौ शौ घः ।

(हन्—इनः ६।, अधौ ७, सौ ७, शौ ७, घः १।) ।

एषां घः स्यात् अधौ सौ परे, शौ च ।

वृत्रहा हे वृत्रहन् वृत्रहणौ वृत्रहणः, वृत्रहणं वृत्रहणौ ।

१९० । हनो ङो घो न णः ।

(हनः ६।, ङः ६।, घः १।, न १।, णः १।) ।

हनस्थाने जातस्य ङस्य घ्नः स्यात्, तस्य च नस्य णो न स्यात् ।

तन्मते स्यान्तस्यारादिति नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् षलोपे रङ्-भिन्नरेफस्य न किः ।

१८६ । हन् । हञ्च पूषा च अर्थ्यमा च इञ्च तत् तस्य, न धिरधिस्तस्मिन् । सिश्योरेव नियमात् वृत्रहणौ इत्यादीं नसव्महन्न इति न घः । हन इति क्तिवन्तस्य ग्रहणं, तेन वृत्रहा इत्यादि । वृत्रहणाविति एकाचकोरिति नस्य णो नित्यम् । इनो ग्रहणं अतु-मन् अन्-इन्-नस्यग्रहणं अर्थवद्ग्रहणाभाव इति ज्ञापनार्थं (१) तेन यशस्वी इत्यादावपि स्यात् ।

वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना वृत्रहभ्यामित्यादि ।

एवं पूषन् अर्थ्यमन् शार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः ।

१८१ । पूषा ङि ङिर्वा ।

(पूषाः ५१, ङिः ११, ङिः ११, वा ।११) ।

पूषि पूषि पूषणि ।

१८२ । मघोनस्तुङ् वा क्तिप्योः ।

(मघोनः ६१, तुङ् ।११, वा ।११, क्तिप्योः ७११) ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् क्तौ षौ च परे, उडावितौ ।

१८३ । त्रिदचोऽङ्घ्रि नुण् घौ ।

(त्रिदचः ६१, अङ्घ्रिः ६१, नुण् ।११, घौ ७११)

उकारेत् ऋकारेतोऽचश्च नुण् स्यात् घौ परे, न तु हेः ।

१८० । हनो । हन्निति क्विबन्तस्य ग्रहणात् अङ्गीत्यादौ न स्यात् । वृत्रघ्न इति एकाच्-कुत्वात् नित्यं णत्वनिषेधः ।

१८१ । पूषाः । इदं नेच्छन्ति परे ।

१८२ । मघोनः । क्तिश्च पिश्च तौ तयोः । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् मघवद्भ्रजलज्जानिदानमित्यत्र से क्तोरुक्त्वपि स्यात् (१) ।

१८३ । त्रिद । उश्च ऋश्च वृ, स इत् यस्य स त्रित्, त्रिच्च

(१) अत्र दुर्गादासोऽपि क्तौ परे विहितत्वात् समासे क्तोरुक्त्वं ल्यलोपे ल्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्यस्य लुक्त्वं न तत्रेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्ट-मनित्यमिति न्यायात् मघवतो भक्तिः मघवद्भ्रजलज्जानिदानमित्यादि स्यादिति केचित् । अतएव मघवद्भ्रजलज्जानिदानमिति दुर्गासिंहघटतमित्याह ।

१६४ । स्यान्तस्यारालुप् फे ।

(स्यान्तस्य ६।, अरात्, ५।, लुप् ।१।, फे ७।)

स्यस्यान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, न तु रात् परस्य ।

मघवान् मघवा, हे मघवन्, मघवन्तौ मघवानौ मघवन्तः
मघवानः, मघवन्तं मघवानं मघवन्तौ मघवानौ ।

अच्च तत् तस्य । अजिति क्विबन्ताच्ग्रहणात् तिर्थ्यङ् उदङ्
इत्यादि (१) । त् चासौ द्विथेति द्विः, न विरद्विस्तस्य ; तथाच
तान्तङ्नेर्नुण् न स्यात् इत्यर्थः, (२) तेन ददत् जागरिष्यत् इत्यादौ
न स्यात्, जगन्वान् जजागृवान् इत्यादौ तु स्यादेव । गोमन्त-
मिच्छन् गोमान् इत्यादौ पूर्वोदित्वमाश्रित्य स्यात् ॥

१६४ । स्यान्त । स्यस्यान्तः स्यान्तस्तस्य, न रः अरस्त-
स्मात् । कथं चिकीर्षु इति ? षस्य रङि द्वौ द्वि इति रे रलोपे

(१) “अच् इति अञ्जुगतिपूजनयोरित्यस्य गतावर्थे क्विपि लुप्तनकारस्य ग्रहणं,
तेन प्राङ् प्राञ्चौ इत्यादि, अन्यत्र बह्वच् इत्यादि । * * * भञ् इह इत्यर्थ एव ।
तेनायमर्थः—द्वेः परस्य शतन्तस्यैव नुण् न स्यात्, अन्यस्य तु स्यादेवेति । यथा ददत्
दधत् पापचत् बोभुवत् जजत् जाप्रदित्यादि । बुभूधन् चिकीर्षद्विजादौ तु लोपो-
ऽतोऽदेचोरित्यनेन कृतस्य षपो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् द्वेः परत्वाभावे नुण् स्यादेव ।
न च दददित्यादावपि लुगङ्गोऽप इत्यनेन कृतस्वाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वं
नुणापत्तिरिति वाच्यम् । लोपोऽस्योभाङोरिति लोपोऽतोऽदेचोरिति इत्य-
ल्लोपोऽशितोत्येतेभ्योऽन्यस्त्रयेण कृतस्य अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ननु इत्य-
अस्य वीजं सकोऽल्लोपोऽन्यत्र इत्यत्र इत्यम् । द्वेः परत्वं इत्यन्तस्य तु इत्य-
जजागृवान् जग्मिवान् जगन्वान् वावद्विषन् इत्यादौ नुण् स्यादेवेति इत्य-
न्यत्र इत्यम् ।

(२) येन विधिसदन्तस्येति न्यावादाइ दन्तरेरिति ।

१६५ । श्व-युव-मघोनामुर्व्वीऽते पौ ।

(श्व-युव-मघोनां ६॥१, उः ११, वः ६१, अते ७, पौ ७) ।

एषां वशब्दस्य उः स्यात् पौ परे, न तु ते ।

मघवतः मघोनः, मघवता मघोना, मघवद्भ्यां मघवभ्या-
मित्यादि ।

शुनः शुना । यूनः यूना इत्यादि ।

अरादिति न विः । चतुरित्यत्र फे रेफसकारयोर्विसर्गः (१) । नञा
निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् रेफात् शसो लोप इति कश्चित् ।

मघवानिति(२)—नस्य चादेशे मघवानिति परे । छान्दस-
मिति चान्द्राः । यदुक्तं भाष्ये—“अर्व्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं
छान्दसं हि त”दिति (३) भाषायां प्रयोगदर्शनादेवानेन तुडिति
कृतम् । तथाच—हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ इति
भट्टिः । पौ मघवतीत्यादि वक्ष्यति ।

१६५ । श्वयुव । श्वा च युवा च मघवा च ते तेषाम् । मघो-
नामिति नान्तनिर्देशात् नान्तानामेव, तेन मघवत इत्यादौ तुडि
माभूत् । न तः अतस्तस्मिन् । गौणेऽप्ययं विधिः, तेन प्राप्तशुनः
वृद्धयूनः अतिमघोनः बहुयून इत्यादौ स्यात् । ते तु शौवनम्
इत्यादि वक्ष्यति ।

(१) १०३ सूत्रस्य टीका दृष्टव्या ।

(२) मच्च्यते पूज्यते इत्यवनन्तो निपातः । धातुपारायणे तु मघो यागस्तदु-
योगान्मत्तवित्त्वमरटीकायां रघुनाथः ।

(३) एवं चार्त्विन् मघवन् शब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति—
इति भाष्यटीकायां कैयटः ।

१८६ । अर्च्योऽनजस्तुङ् ल्येऽसौ तु ।

(अर्च्यः ६।, अनजः ६।, तुङ् ।१।, ल्ये ७।, असौ ७।, तु ।१।) ।

नज् वर्जस्यार्च्यो नस्य तुङ् स्यात् असौ ल्ये परे ।

अर्च्यन्तौ अर्च्यन्तः, अर्च्यन्तम् अर्च्यन्तौ अर्च्यतः, अर्च्यता अर्च्य-
ज्ञाम् इत्यादि । अनजः किम् - अनर्वा हे अनर्च्यन्, अनर्वाणी
अनर्वाणः, इत्यादि । शेषं यज्ववत् ।

१८७ । पथिमथ्यृभुक्षां यितोर्नमौ घौ ।

(पथि-मथि-ऋभुक्षां ६।।।, य-इतोः ६।।, नमौ १।।, घौ ७।) ।

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् एषां यस्य नम् स्यात्, इकारस्य
चाकारः, घौ परे ।

१८६ । अर्च्य । न विद्यते नज् यस्य स तस्य, न सिरसि-
स्तस्मिन् । त्यसामान्यग्रहणात् अर्च्यती, अर्च्यत इदम् आर्च्यतम्,
अर्च्यन्तमिच्छति अर्च्यति इत्यादौ स्यात् । सहस्रदृगर्च्यगर्च्य (१)
इति तु से क्लेरुकि लुकि न तत्रेति निषेधः । केचित्तु अर्च्यन्तं गतः
अर्च्यद्गत इत्यादौ से क्लेरुक्यपि स्यादित्याहुः (२) ।

१८७ । पथि । पथ्याश्च मन्याश्च ऋभुक्षाश्च ते तेषाम् । यश्च
इच्च तौ तयोः, नम् च अश्च तौ । गौणेषुऽपि अयं विधिः, तेन
अपन्याः अतिपन्याः इत्यादौ स्यात् ।

(१) सहस्रदृक् इन्द्रस्तस्य अर्वा घोटकस्तस्य गर्च इन्द्रः ।

(२) स्वमते तु क्लेरुकि लुकि न तत्रेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमिति नञा
न्यायात् समाधानीयमिति दुर्गादासः ।

१६८ । टेरासौ । (टेः ६१, आ ११, सौ ७) ।

पथ्यादीनां टेरा स्यात् सौ परे । पन्थाः पन्थानौ पन्थानः,
पन्थानं पन्थानौ ।

१६९ । लोपोऽच्यधौ ।

(लोपः ११, अचि ७, अघौ ७ ।)

पथ्यादीनां टे लोपः स्यात् अघावचि परे ।

पथः पथा पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः, ऋभुक्षाः ।

(१३२) डतिसङ्घाणा इति । पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः
पञ्चभ्यः ।

१६८ । टेः । नान्तत्वात् घे सिद्धे टेराविधानात् (१) पन्थाः
इत्यादी न सेलोपः । डः साविति कृते सिद्धे (२) टिग्रहणं
परसूत्रार्थम् ।

१६९ । लोपः । न घिरघिस्तस्मिन् । अघिग्रहणेन नञ्-
युक्तवन्त्रायेन स्याद्यच्चेव, तेन पथ्यश्चौ ऋभुक्षिणी स्त्रीत्यादौ न
स्यादिति कश्चित् । उत्सर्गापवादयोः कश्चित् उत्सर्गोऽपि निवि-
शते इति न्यायात् कश्चित् घावचि प्राप्तटिलोपनिवारणार्थमि-
त्यन्यः । पूर्ववत् गौणेऽपि, तेन सुपथी कूले इत्यादौ स्यात् ।

(१) लोपस्तरादेशयोः स्तरादेशो विधिर्वलवानिति न्यायादिति शेषः ।

(२) सौ परे पथ्यादीनां डे इकारस्य चाकारे यद्यपि पन्थाः इत्यादयः
सिध्यन्ति तथापीत्यर्थः ।

२०० । नो नामि घं: ।

(नः ६।, नामि ७, घं: १।) ।

नान्तस्य नामि परे घं: स्यात् । पञ्चानां, पञ्चसु ।

२०१ । नाष्टनो जस्गसो डीः ।

(वा।१।, अष्टनः ५।, जस्गसो: ६।।, डीः १।) ।

अष्टनः परयो जस्गसो डीः स्यात् वा, ड इत् ।

अष्टौ अष्ट, अष्टौ अष्ट ।

२०२ । डा क्तौ वा । (डा।१।, क्तौ ७, वा।१।) ।

अष्टनो डा स्यात् वा क्तौ परे, ड इत् । अष्टाभिः अष्टभिः,

अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टानाम्, अष्टासु अष्टसु ।

२०० । नोना । लुपि नाद्यविधिरिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । गौणे नुमभावात् घाभावस्तेन प्रियपञ्चामित्येव स्यात् ।

२०१ । वाष्टनः । जश्च शश्च तौ तयोः । विधानसामर्थ्यात् लुक् वाध्यते, डावभावपक्षे जस्गसोर्लुक् । एवं परमाष्टौ परमाष्ट । मुख्य एवायं विधिस्तेन प्रियाष्टानो विप्रा इत्यादौ न स्यात् ।

२०२ । डा । छि इति कृते सिद्धे क्तियङ्गात् गौणेऽपि डा वा, तेन सौ प्रियाष्टाः पक्षे प्रियाष्टा, औकारे प्रियाष्टौ प्रियाष्टानौ, जसि प्रियाष्टाः प्रियाष्टानः, अमि प्रियाष्टां प्रियाष्टानं, शसि प्रियाष्टाः प्रियाष्टः, टादिक्तौ प्रियाष्टा प्रियाष्ट्रा, प्रियाष्टाभ्यां प्रियाष्टभ्याम् इत्यादि । डौ प्रियाष्टे प्रियाष्ट्रि, प्रियाष्टनि । तत्राङ्साष्टे गते सुवर्णानामित्यमरः ।

२०३ । धोर्मा नः फस्वि ।

(धोः ६।, मः ६।, नः, १।, फस्वि ७) ।

धो र्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे । प्रशान् प्रशामी प्रशामः,
प्रशामं प्रशामी, प्रशान्भ्यामित्यादि ।

२०४ । इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ ।

(इदमः ६।, अयम्-इयम् ।१।, पुंस्त्रियोः ७।, सौ ७) ।

इदमः पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियमौ स्तः सौ परे । अयम् ।

२०५ । दोमोऽदसश्च त्तौ ।

(दः ६।, मः १।, अदसः ६।, च ।१।, त्तौ ७) ।

इदमोऽदसश्च दस्य मः स्यात् त्तौ परे ।

इमौ इमे, इमम् इमौ इमान् ।

२०३ । धोः । फश्च, म च, व च, तत् तस्मिन् । सवयोर्यथा-
जंगन्मि, जंगन्वः जंगन्मः जगन्वान् इत्यादि ।

२०४ । इदमः । अयञ्च इयञ्च तौ । लुप्तप्रीडम् (१) । मान्त-
निर्देशात् न टेरः । पुमांश्च स्त्री च ते तयोः । परसूत्रेऽनकग्रहणात्
अनेन साकोऽप्यादेशौ । इदंविप्रः इदंस्त्रीति से त्तौर्लुकि लुकि न
तत्रेति निषेधः । स्त्रिसंज्ञस्यैव विधानात् अतीदम् इत्यादौ न
स्यात् । एवं परत्रापि ।

२०५ । दो । असावित्यत्र परत्वात् सः (२) ।

(१) पुंस्त्रियोरित्यनेन यथासंख्यार्थम् ।

(२) विप्रतिषेधे परं कार्यमिति न्यायादित्यर्थः । इर्गादासस्तु अत्र सर्व-
विभक्तिविषयकस्य दोमोऽदसश्चेत्यस्य बाधकेन त्यदां तदोरित्यनेन दस्य स एवेत्याह ।

२०६ । टौसीदमोऽनकोऽनः ।

(टा औसि ७, इदमः ६ ।, अनकः ६।, अनः १।) ।

अनक इदमः टौसोः परयोरनः स्यात् । अनेन ।

२०७ । सभ्यः । (स्भि ७।, अः १।) ।

अनक इदमः अः स्यात् से भे च परे ।

(१०८) आक्तिभम्बि । आभ्यां ।

२०८ । भिस् भिसोऽदसश्च ।

(भिस् ।१।, भिसः ६।, अदसः ५।, च ।१।) ।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिसेव स्यात् , नत्वैस् ।

(११०) व्वे सभ्येः । एभिः । (१३४) टेरत्वे, (२०५) दस्य मत्वे, (११३) डे स्मै, पद्यात् (२०७) अः । अस्मै आभ्याम् एभ्यः, अस्मात् आभ्याम् एभ्यः, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन् अनयोः एषु ।

अनकः किम् —

२०६ । टौसी । टाश्च औश्च तत् तस्मिन्, नास्ति अक् यस्य सः तस्य । इदमो ग्रहणम् अदसो निवृत्त्यर्थम् ।

२०७ । सभ्यः । स च भव तत् तस्मिन् । व्युत्क्रमनिर्देशात् लाक्षणिकस्यापि, तेन अस्मै एषामित्यादौ स्यात् (१) ।

२०८ । भिस् । अनक इत्यस्यादस इत्यतान्वयः, तेन अमुक्तै-

(१) “अत्र अनक इति नञोऽप्यर्थत्वात् अन्तौ सभयोः परयोरिमकस्यापि च आदेशः । यथा—इमकस्मै धनं देहि अथ अस्मै भूमिं देहि, इमकाभ्यां वेदो-

२२२ अदिद्विष्यत्प्रतिप्रतिप्रतिप्रति वक्तुं प्राक्
ते अत्र उच्यते

अदि—त्वेः ३. व १. अन् १. कञ् १. टो ३. अक्
१. टो १. व १।

अत्रत्यस्य अथ म-म-प्रोत्पन्नत्वत्प्रतिप्रतिप्रतिः त्रिषु टोः पूर्वोक्तं
अत्र, अत्रत्यस्य उच्यते

इत्यनेन इत्यन्ताभ्याम् इत्यनेन एवमित्येति

विद्यते न अन् सैव अत्रत्यस्य अत्रागामे अत्रिद्विष्यत्, तत्र इति
गुणैः परस्परैः स्वर्गो मत्त इति । इत्यनेन इत्यन्ताभ्याम् इत्यनेन ।

२२३ । अदि, ति आदिद्विष्यत्, म व म व अत्र तत्,
म तत्, अत्रत्यस्य अत्रत्यस्य त्रिद्विष्यत्, म, म व म त्रिद्विष्यति
अत्रत्यस्य त्रिद्विष्यत्, अत्रिद्विष्यत् अत्र अत्रत्यस्य त्रिद्विष्यत् त्रिद्विष्यत् तत् तत् ।
मैत्रेयं मीतत्वात्, अथ ज्ञः अत्र, अत्रत्यस्य उच्यते ।
अत्रत्यस्य ज्ञस्य तु इति मत्तः, अत्र मत्तत्वात्प्रत्ययस्य विभक्त्यात्
मत्तत्वात्प्रत्ययस्य मत्तत्वात् प्रत्ययस्य मत्तत्वात् टोः प्राग्वत् आदिद्विष्यत्,
तत्र लक्षणा मत्तत्वात् लक्षणा मत्तत्वात् मत्तत्वात् मत्तत्वात् इत्यादौ
प्रात् । मत्तत्वात् मत्तत्वात् इत्यनेन इत्यादौ १ । मत्तत्वात् तु युक्त
त्वात्, युक्तत्वात् मत्तत्वात्, अत्रत्यस्य आत्रत्यस्य आत्रत्यस्य,
मत्तत्वात् मत्तत्वात् मत्तत्वात् इत्यादि । कश्चित् तु लक्षणात् लक्षणात्

उच्यते अत्र आद्यं तत्रोच्यते । अत्रत्यस्य मत्तत्वात् मत्तत्वात् इत्यनेन अत्रत्यस्य
मत्तत्वात् मत्तत्वात् मत्तत्वात् मत्तत्वात् मत्तत्वात् मत्तत्वात् मत्तत्वात् ।

१) अत्र ज्ञेयत्वेः पूर्वोक्तं प्रात् न तु लक्षणात् इति ।

त्वक्तोरित्याह (१) । त्यादिव्ययोस्तावत् भवतकि पचतकि उच्चकैः धकित्, हिरकुत्, अतकि, वकि, इवक इत्यादि । अभिधानात् अल्पादौ ज्ञेयम् ।

यथा—अल्पाज्ञात-दया-ऋस्व-कुत्सास्वक् स्यात् प्रयोगतः ।

अनुकम्पायुतान्नीती बह्वृणां जातिप्रश्नके ॥

अल्पमुच्चैः उच्चकैः, अज्ञातोऽसौ कस्य कीदृशो वा असकौ, दयायां—पचति पचतकि, ऋस्वः असौ असकौ, कुत्सिताः सर्वे सर्वके, नीती—(२) हन्त ते सर्वके, हन्तशब्दोऽनुकम्पार्थः, भोः शोकार्त्ताः सर्वे तद्व्यर्थः । भवतां कतमः कठः कतमक इत्यादि । मगित्यकरणात्(३) किं-सामिशब्दयोष्टेः प्रागक् न स्यात् । तेन कः, सामि (४) इत्यादौ न स्यात् । युष्मकभ्यं अस्मकभ्यं इत्यत्र स्त्रेष्टेः प्रागक् । उभ्यम् इति कृतेपि भकारस्थानजत्वात् भोपलचित्वात् वा (५) ।

तूष्णीमः काण् शीले तु कड् । तूष्णीमशब्दस्य काण् स्यात्, शीले तु कड्, णडावितौ । तूष्णीकामासते विज्ञाः, तूष्णीकः तूष्णीशीलः । अग्वाधनार्थमिदमिति ।

(१) सर्व्वविश्वेति सूत्रे “परे त्वच्छब्दं नाङ्”रित्युक्तमत व्याह कश्चिदिति ।

(२) नीतिः सदाचारव्यवस्थितार्थेन प्रवृत्तिनिवृत्तौ इति संक्षिप्तसारे सुबन्तपादे २८६ सूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः ।

(३) टेर्मक् इत्युक्ते मित्रात् पूर्व्वमकि सिद्धेऽपि तदकरणादित्यर्थः ।

(४) सामि इत्यव्ययम् ।

(५) विभक्त्यन्तस्त्रेष्टेः पूर्व्वोऽक् माभूदिति शेषः ।

२२५. डोटी । डोन् टाय ओय नत् नग्निन् । इद्व एतव
 नो नयो । अदन्निर्देशात् कोरे एनत् । अन् प्रयात् उक्तिरनुक्ति-
 स्यात् । क्विप् नै केनेत्वपि एनं यितः एनच्छितः, एनेन क्तं
 एनस्कृत, एनयाः पुत्रः एनत्पुत्र इत्याह । स्त्रिमंजुष्यैवायं विधिः,
 नेन अतोऽं अदेतदित्यादौ न स्यात् । क्विदत्वेनदित्याह ।
 इमं विदोत्यादि—इमं इमो इमानिव्यव क्रमेण एनं एनो एनान्
 इति । एवं आलोचयोः एनां एनया, एनत् एनेन इत्यादि । त्वमेव
 तदिसं राधे गृहं प्रापय इति तु इमप्रकृत्यन्तरस्येत्यन्ते (१) ।

१। यत्र सूत्रे इतिशेषेण एन इति प्रकृत्यन्तरमप्यसि इत्युक्ता विद्यामद्यैमं
 विजया तदाच इत्यादिप्रथमम् ।

२११ । युजिरोऽसे नुण् घौ ।

(युजिरः ६।, असे ७; नुण् ११, घौ ७) ।

युजिरो युज्शब्दस्य नुण् स्यात् घौ परे, न तु से ।

२१२ । चृङ् क्रुङ् युङ् खृङ् दिगसृष्ट्विक्
दधृक् टक् स्पृक् सृगुणिहां कङ् भौ ।

(चृङ्—उणिहां ६।।।, कङ् ११, भौ ७) ।

चवर्गान्तानामच्चादीनाञ्च कङ् स्यात् भौ परे ।

(५१) स्नोर्नुर्भस्यदान्ते । (५२) जपे जम् नोः । (१८४) स्यान्त-
स्यारान्नुप् फे । युङ् युञ्जौ युञ्जः, युञ्जं युञ्जौ युजः, युजा युग्मप्रा-
मित्यादि ।

असे किं—सुयुक् सुयुजौ सुयुजः इत्यादि । युजिरः किं—युक्
समाधिमान् । अन्च-क्रुन्च-युजामेव प्राक् कङ् पृथग्रहणात्,
तेन—खन् खञ्जौ खञ्जः इत्यादि ।

(१५५) शकृजिति षङ् । (१५६) षोङ् फे । राट् राङ्
राजौ राजः । एवं विभ्राट् देवेट् परिव्राट् विश्वसृट् परिसृट् ।

२११ । युजिरः । न सः असस्तस्मिन् । इरिनिर्देशात् युजि-
घौ ज युतावित्यस्य ग्रहणं, न तु युज्यौज समाधावित्यस्येति
वक्ष्यति युक् समाधिमान् ।

२१२ । चृङ् । अडित्यनेन पूजार्थस्याञ्चतेः, नुणि गत्यर्थ-
स्यापि ग्रहणं । पृथग्रहणादिति—चवर्गान्तत्वेन सिद्धे अच्चा-
दीनां पृथग्रहणं नियमार्थं, तेन खन् इत्यादौ आदौ स्यान्तलुप्, न

२१३ । विष्वराजोऽदा ।

(विश्वराजः ६।, अत् ।१।, आ ।१।) ।

विष्वराजोऽकारस्य आ स्यात् भौ परे ।

विष्वाराट् विश्वाराड् विष्वराजौ विश्वराजः ।

कङ् (१) । स्रगिति सृजधोः क्विपि निपातितस्यैव ग्रहणात् स्रष्टे-
त्यादौ न स्यात् । एवं दिग्धोरपि, तेन दिष्टमित्यादि । अस्र-
गिति नञ्-पूर्व-सृजधोः क्विवन्तस्य ग्रहणात् रञ्जुसृडिति स्यात् ।
विष्वसृग्विधिरिति तु उत्सर्गत्वात् अपवादविषयेऽपि कङ् ।
ऋतौ यजति ऋत्विग्, अन्यत्र देवेट् । दृष्टगिति धृषधोः क्विपि
निपातितस्य ग्रहणात् शक्रष्टट् धृष्टमित्यादौ न स्यात् । दृगिति
दृगधोः क्विवन्तस्य ग्रहणात् दृक् सृष्टक् क्रीष्टक् इत्यादौ स्यात्,
न तु दृष्टमित्यादौ । एवं सृग्धोः क्विपि सृक् घृतसृक् । अन्यत्र
सृष्टमित्यादि । एवं सृशधोः क्विपि सृक्, अन्यत्र सृष्टमित्यादि ।
देवान् यजतीति क्विप्, ग्रहस्वपाद्योरिति जिः । परिव्रजतीति
क्विपि निपातनात् घं ।

२१३ । विश्व । भावित्यनुवर्त्तते ।

(१) कङ् इत्यत्र दुर्गादासेन कुङ् इत्युक्त्वा “रामानन्दकाशीश्वरौ तु
कङ्कित्युकारस्युत्थं मत्वा रुग्णभुग्नादिसाधनाय “क्तवत्वोक्तस्य नत्वे जस्य ग” इति
सूत्रं कल्पयतः । वस्तुतस्तु रुग्णःभुग् इत्यादौ निरवकाशत्वादनरङ्गत्वाच्च आदौ
चूङ् इत्यादिना जकारस्य गकारे पञ्चात्तकारस्य नकार” इत्युक्तम् । तर्कवागीशेन
तु रुग्णःभुग् इत्यादौ न्यङ्गादित्वात् जस्य ग इति चजोः कगाविति सूत्रे वक्ष्यते
इति ।

२१४ । स्यादेः सौ लोपः कोऽषढन्यरक्षः ।

(स्यादेः ६।, सः ६।, लोपः १।, कः ६।, अषढन्यरक्षः ६।) ।

स्यादौ स्थितस्य सस्य लोपः स्यात् भौ परे, कस्य च—न तु

षढाभ्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रक्षश्च ।

भृट् भृड् । (६५) भृपभृसोरिति सस्य दः, (४७) सुशुभि-
श्वशादिति—भृज्जौ भृज्जः इत्यादि । ऊर्कं ऊर्गं ऊर्ज्जौ ऊर्ज्जः
इत्यादि, ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि । अवयाः,
हे अवयाः हे अवयः, अवयाजौ अवयाजः, अवयोभ्यामित्यादि ।

२१५ । ल्यदां तदोः सः सौ ।

(ल्यदां ६।।।, तदोः ६।।, सः १।, सौ ७।) ।

२१४ । स्यादेः । भावित्यनुवर्तते । स्यस्यादिः स्यादिस्तस्य ।

षश्च ढश्च तौ षढौ, ताभ्यामन्यः षढन्यः, षढन्यश्च रक्षश्च तत्. न तत्
अषढन्यरक्ष तस्य । तथाच षढस्थानजातस्य रक्षभिन्नाजातस्य च
कस्य लोप इत्यर्थः, तेन विविट् लिलिट्, अक्षधोः आक्षीत् इत्यादौ
स्यात् । न तु पिपक् गोरक इत्यादौ । अन्ये तु गोरट् इत्याहुः ।
अमाङ्क्षीत् इत्यादौ तु सर्व्वविधिभ्यो लोपविधिवर्लवान् इति
न्यायात् आदौ स्यादिलुपि नुणि जम् । कश्चाता शक्स्याता
इत्यादौ तु सकयोर्दान्तत्वान्न लुप् स्यात् (१) । ऊर्कं इति रेफान्न
स्यान्तलुप् । एवं भृभं माचक्षाः भृक् इत्यादि ।

(१) एतद्दीजं ८१ संज्ञक टीकायां दृश्यम् ।

त्यदादीनां तदयोः सः स्यात् सौ परे । स्यः त्यौ त्ये इत्यादि
सर्व्ववत् । एवं तद् । एषः एतै एते इत्यादि ।

(२१०) द्वीटीसीदैतयोरेनोऽनूक्ताविति प्रयोगस्तु इदं वत् ।

२१६ । युष्मदस्मदो स्त्वाहौ युवावौ यूयवयौ
त्वन्मदौ तुभ्यमह्यौ तवममौ सि-द्व-जस्-क्व-डि-डस्सु ।

(युष्मद्-अस्मदोः ६॥, त्व-अहौ १॥, युव-आवौ १॥, यूय-वयौ
१॥, त्वद्-मदौ १॥, तुभ्य मह्यौ १॥, तव ममौ १॥, सि द्व-जस्-क्व-
डि-डस्सु ७॥) ।

अनयोः क्रमादेते आदशाः एषु परेषु क्रमात् स्युः ।

२१५ । त्यदां । व्वनिर्देशो गणार्थः । स्त्रिसंज्ञस्यैव विधा-
नात् अतितदित्यादौ न स्यात् । मण्डूकगत्या वा अनुवर्त्यं तस्य
व्यवस्थावाचित्वात् सेरोत्वाभावे साकोऽदसः सो वा, तेन असुकः
असुक इति । इदं वदिति—इमं विद्मतीत्यादिक्रमेण ज्ञेय-
मित्यर्थः ।

२१६ । युष्मद । कद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् इति वक्ष्यति । तत्र
त्वन्मदौ युवावौ च क्तावेव, क्लेर्लुक्वपि त्वन्मदादेशः त्वन्मदामिति
निर्देशज्ञापकात् (१) । तेन तव-समीपं उपत्वत् त्वय्यधि अधित्वत्,
अत्वं त्वं भवति त्वद्भवति त्वत्काम्यति त्वद्यति त्वद्यते त्वदतीत्यादि
स्यात् । न तु युवाभ्यां कृतं युष्मत्कृतं युवयोरधि अधियुष्मत्,

(१) तद्धितप्रकरणे युष्मदस्मदत्वन्मदामिति सूत्रे युवावेत्यनुक्त्वा त्वन्मदादिति
निर्देशेन विभक्तोर्लुकि युष्मदस्मदोर्हित्वे-युवावादेशौ न स्त इति ज्ञापकादित्यर्थः ।

२१७ । डेघ्योर्मः । (डेघ्योः ६॥, मः १ ।) ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डे इत्यस्य घेय मः स्यात् । त्वम् अहम् ।

२१८ । सभमौष्वाड् ।

(स-भ-अम्-ओषु ७॥, आड् । १ ।) ।

युष्मदस्मदोराड् स्यात् से भे अमि औकारे चं परे ।

युवाम् आवाम् यूयं वयं, त्वां मां युवाम् आवाम् ।

२१९ । शस्-भ्यस्-डसि-भ्यस्-डस्-सामां न-डभ्यम्-
त-त-डाकमः ।

(शस्-सामां ६॥, न-आकमः १॥) ।

युष्मदस्मद्भ्यां परेपामेपां स्थाने न डभ्यम् त त ड आकम्
एते क्रमात् स्युः, ड इत् । युष्मान् अस्मान् ।

युष्मत्काम्यतीत्यादी । एवं अस्मदोऽपि । द्वार्थव्यार्थयोरप्युदा-
हराणि ज्ञेयाणि ।

२१७ । डे । सेऽकार उच्चारणार्थः ।

२१८ । सभ । सद्य भच अम्च औद्य ते तेषु । व्युत्क्र-
मनिर्देशात् त्वं अहं युष्मत् अस्मत् इत्यादौ सभयोर्म-ती, नाड् ।

२१९ । शस् । शश्च भ्यञ्चेति चः । एवं नश्च डभ्यञ्चेति ।
न-तयोरकार उच्चारणार्थः । साम्ग्रहणात् न गौणे आकम्, तेन
अतित्वयामित्यादौ न स्यात् । शस्ग्रहणं स्त्रीक्लीवयोर्विधानार्थं(१),
तेन स्त्रीः कुलानि वा युष्मान् पश्यति इत्यादौ स्यात् ।

(१) “डति-व्य-प्येत्यादिना लिङ्गविहितकार्यनिषेधात् पुंसि तु शस् न इत्यस्या-
प्राप्तौ त्रिषु लिङ्गेषु शसो नविधान”मिति दुर्गादासः ।

२२० । एङ् टाङ्गामि ।

(एङ् । ११, टा-ङि-आमि ७) ।

युष्मदस्मदोरेङ् स्यात् टाङ्गोः परयोरामि च, ङ इत् ।

त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः, तुभ्यं महां युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्मभ्यम् अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्मत् अस्मत्, तव मन युवयोः आवयोः युष्माकम् अस्माकम् ।

अतित्वयाम् अतिमयाम् अतियुवयाम् अत्यावयाम् अतियुष्मयाम् अत्यस्मयाम् ।

(२१६) क्त-द्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् । एवं सर्वत्र ।

त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु ।

२२० । एङ् । मुख्ये सुमि आकम्विधानात् गौणेऽस्य विषयः । क्तद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति—अपिशब्दोऽनावधारणार्थ-स्तयाच—कार्ययोर्युष्मदस्मदोस्वन्नदौ, द्वार्ययोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ क्तावेव स्यातां, न तु सि-जस्-ङे-ङस्सु, विशेषविधानात् (१), तेन त्वामतिक्रान्तः अतित्वं, त्वामतिक्रान्ती अतित्वां, त्वामति-

(१) अत्र दुर्गादासः—‘ननु वञ्जवचने परे त्वद्वाद्यादेशः कथमित्यागङ्गाङ् क्तद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति । ततश्चायमर्थः—युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे गौणत्वे च सि-जस्-ङे-ङसां स्वरूपग्रहणात् तेषु परेषु त्वाङ्-यूय-वय-तुभ्य-मह्य-तव-ममाः स्तरेव । सि-जसादे-रन्त्यत्र युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे एकवचने परे त्वन्नदौ द्विवचने परे युवावौ वञ्जवचने परे स्वरूपेणावस्थानम् । गौणत्वे तु परविभक्तिमनादत्र युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वन्नदौ द्वित्वे युवावौ वञ्जत्वे स्वरूपेणावस्थानं मिति ।

...	Fasc. 5-7 @ /10/ each	Rs. 1	14
...	Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
*Nirukta, Vol. IV. fasc. 1-8 @ /10/ each	...	5	0
*Nītisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Nītyācārapaddhātih, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Nītyācārapradīpaḥ Vol. I. Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each	...	6	14
Nyayabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	...	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	5	0
Nyayasarah	...	2	0
Padumawati, Fasc. 1-5 @ 2/	...	10	0
*Parīṣṭa Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Prākṛita-Paiṅgalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Prithivirāj Rāsa. Part II, Fasc 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
Prākṛita Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	...	1	8
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	12	8
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	...	1	0
Parīksamukha Sūtram	...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	...	3	12
Saddarsaṇa-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Samaraieca Kaha Fasc. 1-3, @ /10/	...	1	14
Sāṅkhyā Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	...	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	...	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	...	2	0
Suçruta Saṁhita, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	...	1	0
Suddhikaumudī, Fasc 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Sundaranandam Kavyam	...	1	0
Suryya Siddhanta fasc. 1	...	1	4
Syainika Sastra	...	1	0
*Taittreyā Brahmana, Fasc 11-25 @ /10/ each	...	9	6
Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	4
*Taitteīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	...	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc 10-19 @ /10/ each	...	6	14
Tantra Vārtaka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	...	10	0
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc 1-10, Vol. III, Fasc 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV. Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Fasc. 1, @ /10/ each	...	0	0
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	...	1	4
Tattvārthadigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Tīrthacintamoni, fasc, 1, @ /10/ each	...	0	10
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Tul'sī Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
*Ūpamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	...	6	14
Uvāsagadaśo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	...	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	...	0	10
Vaṛṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1-6 @ /10/ each	...	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	...	6	14
Vidhāra Pārijata, Fasc. 1-8 Vol- II Fasc. I @ /10/ each	...	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	...	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I. Fasc. 1-3	...	3	12
<i>Tibetan Series.</i>			
Baudhyastotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	...	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	4	0
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fasc. 1	...	1	0
Paç-Sam S'hi Tīā, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	4	0
Rtogs brjod dpag lkhri S'iñ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpala Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II. Fasc. 1-7 @ 1/- each	...	15	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol III, Fasc 1 6, @ 1/ each	...	14	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
'Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each	...	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol I, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	4	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc 1-37 @ 1/8/ each...	...	35	8

*The other Fasciculi of these works are out of st
be supplied.